

**Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών,
Φιλοσοφική Σχολή**

**Τμήμα Φιλοσοφίας- Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών
Σπουδών**

Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωΐα

Μαρία Παπαθανασίου Α.Μ.:753132200044

**«Η φύση και τα ζώα στα ‘Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας’
Γυμνασίου – Λυκείου»**

**Διπλωματική Εργασία για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακών
Σπουδών**

Επιβλέπων καθηγητής: Βασίλειος Πανταζής, Μέλος ΕΔΙΠ, Παν/μιο Θεσσαλίας

Μέλη τριμελούς εξεταστικής επιτροπής		
Βασίλειος Πανταζής	Μέλος ΕΔΙΠ	Παν/μιο Θεσσαλίας Τμήμα Βιοχημείας και Βιοτεχνολογίας Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωΐα» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ
Γεώργιος Ηλιόπουλος	Μέλος ΕΔΙΠ	ΕΚΠΑ Τμήμα Φιλοσοφίας Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωΐα» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ
Σταύρος Καραγεωργάκης	Διδάκτωρ	Διδάσκων ΔΠΜΣ «Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωΐα» Τμήματος Φιλοσοφίας ΕΚΠΑ-Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ

27/3/2024

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας

Παπαθανασίου Μαρία, ©[2024]-Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η πηγή της έμπνευσης για το συγκεκριμένο πόνημα δόθηκε από τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Βασίλειο Ε. Πανταζή και τις εξαιρετικές παραδόσεις του στο μάθημα «Ζώα και Εκπαίδευση». Παράλληλα, ο ίδιος αποτέλεσε σημαντικό στήριγμα και αρωγός σε όλη τη διαδικασία συγγραφής. Τον ευχαριστώ θερμά!

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περίληψη.....	σ.5
Abstract.....	σ.5
Εισαγωγή.....	σ.6
Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ	
1.Κεφάλαιο πρώτο: Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Λογοτεχνία	
1.1.Περιεχόμενο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης.....	σ.7
1.2.Στόχοι Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης.....	σ.12
1.3. Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στη Δευτεροβάθμια.....	σ.15
1.4.Νέο Σχολείο και Νέα Προσέγγιση της λογοτεχνίας	σ.17
1.5.Λογοτεχνία και καλλιέργεια οικολογικής συνείδησης.....	σ.18
2.Κεφάλαιο δεύτερο: Λογοτεχνία – Ζώα – Δίκαιο - Ηθική	
2.1.Ανθρωποκεντρισμός και Λογοτεχνία.....	σ.22
2.2. Ειδισμός – Αντιειδισμός και Λογοτεχνία.....	σ.25
2.3.Η ηθική διάσταση των ζώων.....	σ.28
2.4. Η ηθική διάσταση της Λογοτεχνίας.....	σ.31

Β΄ ΜΕΡΟΣ: ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΕΡΕΥΝΑΣ

1 Κεφάλαιο πρώτο: Ερευνητικό πλαίσιο

1.1.Βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	σ.33
1.2 Αναγκαιότητα έρευνας και διατύπωση ερευνητικού προβλήματος.....	σ.36
1.3. Τα ερευνητικά ερωτήματα.....	σ.37
1.4.Το υλικό της έρευνας.....	σ.37
1.5. Σκοπός και στόχοι έρευνας. Ερευνητική μέθοδος.....	σ.39
2. Κεφάλαιο δεύτερο: Διεξαγωγή της έρευνας	
2.1. Η φύση στα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γυμνασίου – Λυκείου»	
2.1.1. Η λογοτεχνία υμνεί τη φύση.....	σ.42
2.1.2.Η λογοτεχνία θλίβεται για την καταστροφή της φύσης.....	σ.48
2.2.Τα ζώα στα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γυμνασίου – Λυκείου»	
2.2.1.Ζώα φίλοι.....	σ.51
2.2.2. Ζώα με ανθρώπινες ιδιότητες ακόμα και έξω από τη λογική.....	σ.55
2.2.3.Ζώα σύμβολα.....	σ.61
2.2.4.Ζώα ανελεύθερα, κακοποιημένα, νεκρά.....	σ.72
3.Κεφάλαιο τρίτο: Αποτελέσματα της έρευνας και περιορισμοί.....	σ.79
Βιβλιογραφία.....	σ.81

Περίληψη

Με την παρούσα εργασία, θα επιχειρηθεί να ελεγχθεί αν τα σχολικά βιβλία των «Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Γυμνασίου – Λυκείου περιλαμβάνουν έργα τα οποία μπορούν να καλλιεργήσουν την αγάπη για τα ζώα και γενικότερα την οικολογική συνείδηση των μαθητών. Πιο συγκεκριμένα, με την εν λόγω εργασία, θα επιδιωχθεί η καταγραφή και η ερμηνεία εκείνων των λογοτεχνικών κειμένων που περιλαμβάνονται στα σχολικά εγχειρίδια της Λογοτεχνίας των τάξεων του Γυμνασίου και του Λυκείου. Η μέθοδος που χρησιμοποιείται στη συγκεκριμένη έρευνα είναι κυρίως η Ερμηνευτική. Σε ορισμένα, όμως, σημεία εφαρμόζεται και η Ποιοτική Ανάλυση του Περιεχομένου για να καλυφθούν οι επιδιωκόμενοι στόχοι. Καταληκτικά, όμως, ένας λανθάνων στόχος είναι να καταδειχθεί η δύναμη του στίχου κάποιου ποιήματος ή ενός αποσπάσματος ενός πεζού κειμένου, η ίδια η δύναμη, του λόγου που αυτά τα ισχυρά στοιχεία δε χρειάζονται τελικά καμιά μέθοδο να αναδειχθούν.

Τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την έρευνα καταδεικνύουν ότι τα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» του Γυμνασίου και του Λυκείου περιλαμβάνουν ικανοποιητικό αριθμό κειμένων που φέρουν τους εφήβους σε επαφή τόσο το φυσικό περιβάλλον, όσο και με τους υπόλοιπους έμβιους οργανισμούς. Ως απόρροια, τα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Γυμνασίου – Λυκείου πληρούν εκείνες τις προϋποθέσεις, ώστε να καλλιεργηθούν στους μαθητές φιλοζωικά συναισθήματα και συναισθήματα οικολογικού χαρακτήρα.

Λέξεις – κλειδιά: «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Φύση, Ζώα, Λογοτεχνία, Φιλοζωία, Οικολογική συνείδηση.

Abstract

The present paper will try to check if the textbooks of Modern Greek Literature Texts of Middle and High School include texts that can cultivate the love for animals and in general the ecological consciousness of the students. More specifically, this work will seek to record and analyze those literary texts that are included in the literature textbooks of the Middle School and High School classes. The method used in this research is mainly Hermeneutical method. At some points, however, the Qualitative Analysis of the Content is also applied in order to meet the intended goals. Ultimately, however, the goal is to demonstrate the power of the verse of a poem or a passage of a prose text, the very power of speech that these powerful elements ultimately do not need any method to emerge.

The results obtained from the research demonstrate that the "Texts of Modern Greek Literature" of Middle and High School include a sufficient number of texts that bring teenagers into contact with both the natural environment and the rest of living organisms. As a consequence, the "Texts of Modern Greek Literature" of Middle School and High School meet those conditions in order to cultivate in students animals friendly feelings and ecofriendly feelings

Keywords: "Texts of Modern Greek Literature", Environmental Education, Nature, Animals, Literature, Love for animals, Ecological consciousness.

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον Rostand, «πραγματικά μεγάλος συγγραφέας είναι εκείνος που προξενεί έκπληξη γράφοντας κάτι που εμείς το ξέραμε ήδη.» Επίσης, σύμφωνα με τον Μίλαν Κούντερα «Η βλακεία των ανθρώπων είναι ότι έχουν μια απάντηση για όλα. Η σοφία των μυθιστορημάτων είναι ότι έχουν μια ερώτηση για όλα.» Η παρούσα διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία κινείται ανάμεσα σε αυτό που όλοι ξέρουμε ή θα έπρεπε να ξέρουμε, όπως για παράδειγμα την ομορφιά της φύσης ή την κακοποίηση των ζώων, και σε αυτό που προσδοκούμε για τους έφηβους μαθητές κάθε εποχής, να τους γεννάται μια ερώτηση για όλα. Διάυλος επικοινωνίας όλων των άκρων είναι η Λογοτεχνία που μπορεί να μαγέψει, μπορεί να προβληματίσει, μπορεί να ευαισθητοποιήσει και κυρίως να θέσει τα θεμέλια για ένα κόσμο πιο οικολογικό. Και όλοι θα συμφωνούσαν ότι για ένα τέτοιο κόσμο οι βάσεις πρέπει να τεθούν στα παιδιά που είναι το μέλλον.

Δυστυχώς, μια εργασία δε μπορεί να καταγίνει με τα παιδιά όλων των ηλικιακών ομάδων. Η παρούσα εργασία, λοιπόν, αναφέρεται στα παιδιά της εφηβείας, μιας αρκετά κρίσιμης ηλικίας και στο κατά πόσο τους δίνεται η δυνατότητα μέσα από κείμενα λογοτεχνίας που διδάσκονται στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο να έρθουν πιο κοντά στα ζώα και στη φύση. Θα αποκτήσουν ή θα καλλιεργήσουν άραγε εκείνη την ευαισθητοποίηση που στη μετέπειτα ζωή τους θα τους κάνει οικολογικά συνειδητοποιημένους ανθρώπους; Έτσι, η συγκεκριμένη εργασία αποτελείται από δύο βασικά μέρη. Το πρώτο αφορά στον θεωρητικό προβληματισμό και απαρτίζεται από δύο κεφάλαια. Το πρώτο από αυτά, συνδέει τη Λογοτεχνία με την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Ειδικότερα στις υποενότητες του Κεφαλαίου, αναλύονται το περιεχόμενο και οι στόχοι της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης και ο χαρακτήρας της στη Δευτεροβάθμια. Στις τελευταίες δύο υποενότητες, ελέγχεται η νέα προσέγγιση της λογοτεχνίας στο νέο σχολείο, καθώς και η συσχέτιση λογοτεχνίας με την καλλιέργεια οικολογικής συνείδησης. Στο δεύτερο κεφάλαιο του θεωρητικού προβληματισμού, επιχειρείται η σύνδεση της λογοτεχνίας με τις βασικές αρχές του animal ethics: Ζώα – Δίκαιο – Ηθική. Σε αυτό το πλαίσιο, αναλύεται η σχέση της λογοτεχνίας με τον ανθρωποκεντρισμό, τον ειδισμό και τον αντιειδισμό. Στη συνέχεια, για την προσέγγιση των όρων δίκαιο και ηθική, γίνεται αναφορά στην ηθική διάσταση των ζώων και της λογοτεχνίας, προκειμένου να τονιστεί η κοινή συνιστώσα του ηθικού. Το δεύτερο μέρος της εργασίας περιλαμβάνει το ερευνητικό τμήμα. Τα κεφάλαια που υπάρχουν σε αυτό είναι δύο. Το πρώτο συνδέεται με τη φύση στα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Γυμνασίου – Λυκείου με υποκεφάλαια: «Η Λογοτεχνία υμνεί τη φύσει» και «Η Λογοτεχνία θλίβεται για την καταστροφή της φύσης». Το δεύτερο κεφάλαιο σχετίζεται με τα ζώα στα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Γυμνασίου – Λυκείου και αποτελείται από τις ενότητες «Ζώα φίλοι», «Ζώα με ανθρώπινες ιδιότητες ακόμα και έξω από τη λογική», «Ζώα σύμβολα» και «Ζώα ανελεύθερα, κακοποιημένα, νεκρά». Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους, παρατίθενται τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας και κάποια σύντομα συμπεράσματα.

1.Κεφάλαιο πρώτο: Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Λογοτεχνία

1.1.Περιεχόμενο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης

Σύμφωνα με τον ορισμό της ΟΥΝΕΣΚΟ, η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση είναι μια διαδικασία αναζήτησης αξιών και αποσαφήνισης εννοιών, με αποτέλεσμα να

καλλιεργηθούν στάσεις και δεξιότητες που είναι απαραίτητες για τη συνειδητοποίηση και την εκτίμηση της αλληλόδρασης ανθρώπου, πολιτισμού και βιοφυσικού περιβάλλοντος. Είναι αναγκαία η πρακτική ενασχόληση με τη λήψη αποφάσεων και τη διάπλαση ενός κώδικα συμπεριφοράς για ζητήματα που σχετίζονται με την ποιότητα του περιβάλλοντος.¹ Η περιβαλλοντική εκπαίδευση, λοιπόν, συμμετέχει ενεργά στην επαφή του παιδιού με τη φύση και το φυσικό κόσμο συνολικότερα. Αποδεδειγμένα συμβάλει στην προαγωγή των αισθήσεων, της αισθητικής και της αίσθησης.²

Ειδικά σε μια εποχή αποξένωσης του ανθρώπου από τη φύση και τα ζώα, λόγω του υδροκέφαλου των μεγάλων αστικών κέντρων, η περιβαλλοντική εκπαίδευση κρίνεται αναγκαιότερη από ποτέ, εφόσον παρέχεται η δυνατότητα επανασύνδεσης των νέων κυρίως γενεών με το φυσικό κόσμο. Παράλληλα, τι δύο τελευταίες δεκαετίες διοργανώνονται διαρκώς συνέδρια, γράφονται άρθρα και βιβλία σχετικά με το θέμα αυτό, ενώ ταυτόχρονα συνδέεται το ζήτημα της αποξένωσης του ανθρώπου από τη φύση και η απώλεια της βαθύτερης ενότητάς του με αυτή, με τον κίνδυνο για την πνευματική υπόσταση του και την κατανόηση της ουσίας της ύπαρξής του.³ Είναι

---

¹ Παύλος Καλογεράς. «Περιβαλλοντική εκπαίδευση, αγωγή και μάθηση». *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση* (Χ.χ): 1- 2 &

Wei Ta Fang, Arba' at Hassan, Ben A Lapage .*The Living Environmental Education. , Sound Science Toward a Cleaner, Safer, and Healthier Future* (Philadelphia, PA, USA: Academy of Natural Sciences Philadelphia, PA, USA, 2022), 3-24. Ανακτήθηκε 12/ 2/2024
<https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-19-4234-1>

² Julie Davis. “ Young Children and the Environment: Early Learning for Sustainability” (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 2. Ανακτήθηκε 12 /2./ 2024
https://www.academia.edu/7872720/Young_Children_and_the_Environment_Early_Learning_for_Sustainability

³ Ίριδα Τσεβρένη. «Εκπαιδεύοντας τους Θωρά των πόλεων: μία εμπειρία βιωματικής προσέγγισης της μη ανθρώπινης φύσης στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης». *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία*, 1(1), 14–24 (2019), 16. <https://doi.org/10.12681/ees.16963>. Ανακτήθηκε 12 /2 /2024. <file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/16963-253-51728-1-10-20190525-1.pdf>. & Ίριδα Τσεβρένη, και Δρ. Γαβριήλ Ξανθόπουλος, « Θεραπεύοντας την αποξένωση των νέων γενιών από τη φύση.» *Για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, 10, no.55, (2015):1-4. Ανακτήθηκε 12 /2 /2024 https://repository-theophrastus.ekt.gr/theophrastus/bitstream/20.500.12038/202/1/%CE%A4%CF%83%CE%B5%CE%B2%CF%81%CE%AD%CE%BD%CE%B7_%CE%9E%CE%B1%CE%BD%CE%B8%CF%8C%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%BF%CF%82_%CE%98%CE%B5%CF%81%CE%B1%CF%80%CE%B5%CF%8D%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82%20%CF%84%CE%B7%CE%BD%20%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%BE%CE%AD%CE%BD%CF%89%CF%83%CE%B7%20%CF%84%CF%89%CE%BD%20%CE%BD%CE%AD%CF%89%CE%BD%20%CE%B3%CE%B5%CE%BD%CE%B9%CF%8E%CE%BD%20%CE%B1%CF%80%CF%8C%20%CF%84%CE%B7%20%CF%86%CF%8D%CF%83%CE%B7_%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%B2_%

γεγονός ότι πιά το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού του πλανήτη ζει στα μεγάλα αστικά κέντρα.⁴ Σε αυτό το αστικό περιβάλλον που ζουν τα παιδιά, δεν υπάρχουν αρκετοί χώροι πράσινου, ενώ ταυτόχρονα υποβαθμίζεται η υγεία και η ποιότητα ζωής. Ταυτόχρονα, περιορίζονται οι ευκαιρίες για αναψυχή και ουσιαστική επαφή με το φυσικό περιβάλλον.⁵ Μια άλλη παράμετρος που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι ότι τα παιδιά τρέφουν μια μεγάλη έλξη για το φυσικό περιβάλλον. Και δεν πρόκειται μόνο για τα παιδιά μικρότερης ηλικίας, όπως η προσχολική, αλλά ακόμη και για τα παιδιά στην περίοδο της εφηβείας. Ειδικά στην περίπτωση που συνδυάζεται η θεωρία της περιβαλλοντικής αγωγής με υπαίθριες δραστηριότητες με το σύνθημα “children in nature,” αποδεδειγμένα καλλιεργείται η αυτοβουλία των παιδιών, ενισχύεται το αίσθημα της ανακάλυψης και τονώνονται η ελευθερία και ο αυθορμητισμός.⁶

Τα τελευταία χρόνια, λοιπόν, αναπτύσσεται διαρκώς το κίνημα “children in nature” στο πλαίσιο του οποίου θα μπορούσε να ενταχθεί και το οξυμένο ενδιαφέρον για την περιβαλλοντική εκπαίδευση. Ο Richard Louv, συνιδρυτής του «Children & Nature Network» στις ΗΠΑ, έγραψε το βιβλίο “The Last Child in the Woods,” βασιζόμενος στην επιστημονική έρευνα των Kahn & Kellert (2002), αναφορικά με τη σχέση των παιδιών με τη φύση, καθώς και στην υπόθεση βιοφιλίας του Wilson (1984) και

CE%95%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7%202015.pdf

⁴ United Nations. Department of Economic & Social Affairs, Population Division, “World Urbanization Prospects: The 2014 Revision, Highlights” (ST/ESA/SER.A/352), (2014): 1. Ανακτήθηκε 12/2/2024 <http://esa.un.org/unpd/wup/Highlights/WUP2014-Highlights.pdf>.

⁵ Άσπα Γοσποδίνη και Ηλίας Μπεριάτος, *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη*. Εκδόσεις Κριτική. (Αθήνα: Κριτική, 2006), 169-182 & Μαρία Τρατζέλα., «Βιώσιμα αστικά τοπία και σύγχρονη ελληνική πόλη. Η συμβολή της Αρχιτεκτονικής Τοπίου», (2012): 1. Ανακτήθηκε 12/2/2024

<file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/35544907.pdf> & Anita Pryor, Cathryn Carpenter and Mardie Townsend, “Outdoor education and bush adventure therapy: A socio- ecological approach to health and well-being”. *Australian Journal of outdoor education*, 9. No.1 (2005): 3-13, 4. Ανακτήθηκε 12/2/2024 https://www.researchgate.net/publication/228642014_Outdoor_education_and_bush_adventure_therapy_A_socio-ecological_ap.

⁶ Karen An Malone, “Theorizing a child–dog encounter in the slums of La Paz using post-humanistic approaches in order to disrupt universalisms in current ‘child in nature’ debates”, *Children's Geographies*, 14(no.4), (2016): 375-389, 2-3. Ανακτήθηκε 12/2/2024 https://www.researchgate.net/publication/281769309_Karen_Malone_2015_Theorizing_a_child-dog_encounter_in_the_slums_of_σς. & Χαρίλαος Κουθούρης, *Υπαίθριες Δραστηριότητες Αναψυχής-Ακροαία Αθλήματα, Μάνατζμεντ Υπηρεσιών – Εκπαίδευση Στελεχών* (Θεσσαλονίκη: Χριστοδουλίδη, 2009), 54-55.

& Μαρία Ελληνίκη Λυγουριώτη, «Υπαίθριες αθλητικές δραστηριότητες αναψυχής στο μάθημα φυσικής αγωγής». *Μεταπτυχιακή διατριβή* (Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, Τμήμα Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, 2011):3. Ανακτήθηκε 12/2/2024 <https://ir.lib.uth.gr/xmlui/bitstream/handle/11615/45012/10077.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

θεμελίωσε το κίνημα αυτό. Πρόκειται για ένα κίνημα που θέτει στο επίκεντρο την ανάγκη επαφής των νέων τυπικής, μη τυπικής και άτυπης εκπαίδευσης με τη φύση. Μπορεί να είναι ένα κίνημα που επικρίνεται για τη ρομαντική, ταξική και ανθρωποκεντρική του προσέγγιση, μέσω μιας μετανθρωπιστικής οπτικής, όμως δεν παύει σε καμία περίπτωση να βάζει τα θεμέλια εδραίωσης και επέκτασης της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Ειδικότερα, εγείρεται η συζήτηση για τον επανακαθορισμό της πρωτοκαθεδρίας του ανθρώπου και της σχέσης του με τα μη ανθρώπινα όντα. Παράλληλα, διανθίζεται η περιβαλλοντική εκπαίδευση και με ποικίλα άλλα ζητήματα και ξεπερνά τα ηλικιακά όρια.⁷ Επίσης, σε μια εποχή κυριαρχίας των νέων τεχνολογιών, η διδασκαλία της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης αποκτά περισσότερο δημιουργικό, αλλά και κοινωνικό χαρακτήρα. Αρχικά, αυτό συμβαίνει επειδή δημιουργείται ένα πλαίσιο υποστήριξης της κοινωνικής δημιουργικότητας και αφετέρου, γιατί πλάθεται ένας νέος τύπος κοινότητας ανάπτυξης της δημιουργικότητας αυτής, όπως για παράδειγμα με την αξιοποίηση των ψηφιακών παιχνιδιών. Ως απόρροια, η διδασκαλία της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης αποφέρει ένα καλύτερο αποτέλεσμα, καθώς τα παιδιά έρχονται σε επαφή με την ίδια την ουσία της φύσης.⁸

Επιπροσθέτως, η εκπαίδευση τα τελευταία χρόνια, βιώνεται σε μια δυσοίωνα πραγματικότητα, αυτή της κλιματικής αλλαγής. Σε αυτή την πραγματικότητα, κυρίως η περιβαλλοντική εκπαίδευση για την αειφορία και τη βιωσιμότητα καλείται να

---

⁷ Malone, «Theorizing a child–dog encounter in the slums of La Paz using post-humanistic approaches in order to disrupt universalisms in current ‘child in nature’ debates»,2-3 & Michael D.Sitka-Sage, Helen. Kopnina, Sean, Blenkinsop and Laura Piersol, “Rewilding Education in Troubled Times; or, Getting Back to the Wrong Post-Nature. *Visions for Sustainability*, 8,(2017); 20-37, 25. Ανακτήθηκε 12/2/2024 <file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/2334-Article%20Text-8697-1-10-20171219.pdf>. & Darlene Clover, Jayme Budd, Lionel Hall, and Shirley Follen, “The Nature of Transformation: Environmental Adult Education.Rotterdam”: *Sense Publishers* (2012):23. Ανακτήθηκε 12/2/2024 https://www.researchgate.net/profile/Budd-Hall/publication/234658310_The_Nature_of_Transformation_Environmental_Adult

⁸Αικατερίνη Βλαχοστέργιου, Μαρία Δασκολιά και Χρόνης Κυνηγός, «Διεπιστημονική συνεργασία εκπαιδευτικών στον σχεδιασμό ψηφιακού εκπαιδευτικού υλικού για Περιβαλλοντική Εκπαίδευση.» Στα Ηλεκτρονικά Πρακτικά του 10ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Οι ΤΠΕ στην Εκπαίδευση» (2016):. 600-625, 603-604. Ελληνική Επιστημονική Ένωση Τεχνολογιών Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση (ΕΤΠΕ), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Ιωάννινα. ISBN: 978-960-883-598-6. Ανακτήθηκε <https://drive.google.com/file/d/1rNn2kVkirc19a76PkPZepH-0wfN1uaoD/view>. & Μαρία Δασκολιά, και Ζαχαρένια Δασκαλάκη, «Δυνατότητες παιδαγωγικής αξιοποίησης των ψηφιακών παιχνιδιών για το περιβάλλον και την αειφορία. Σε αναζήτηση μια πρώτης θεωρητικής και εμπειρικής βάσης». Στα Πρακτικά του 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση με στόχο την Αειφορία στην εποχή της κλιματικής αλλαγής», (2020): 680-685, 681-682. Πανεπιστήμιο Πατρών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Πανελλήνια Ένωση Εκπαιδευτικών για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Πάτρα (διαδικτυακά). ISBN 978-960-86120-8-2. Ανακτήθηκε 12/ 2/2024 <https://drive.google.com/file/d/1HPVwywerF2sSdSJtnC0vYyOcg4cwIJS8/view>.

διαδραματίσει ένα σημαντικό ρόλο όχι μόνο για να οριοθετηθεί το ζήτημα, αλλά και για να προσεγγιστούν οι στόχοι και οι όροι για τις αναγκαίες αλλαγές, μια και θεωρείται ένα από τα έξι τμήματα προτεραιότητας για την ανάληψη δράσης ενάντια στην κλιματική αλλαγή (μαζί με την κατάρτιση, την ευαισθητοποίηση, την πρόσβαση του κοινού στην πληροφόρηση και τη διεθνή συνεργασία).⁹ Ταυτόχρονα, σε διεθνές επίπεδο έχει προκληθεί ένας καρποφόρος διάλογος μεταξύ των διεθνών οργανισμών και της εκπαίδευσης, αναφορικά με τις προκλήσεις που δημιουργεί το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής και της διδακτικής του.¹⁰

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση (Π.Ε.) αναφέρεται, λοιπόν, ως έννοια με πολλά σημειώματα. Αποτελεί αρχικά ένα διακριτό επιστημονικό πεδίο και ανάλογη εκπαιδευτική πρακτική. Είναι, παράλληλα, αυτόνομη πολιτική (policy) και ταυτόχρονα εργαλειώδες μέσο μιας ευρύτερης πολιτικής. Θεωρητικά, βέβαια, κυριαρχεί ασάφεια λόγω της πολυσημίας, μολονότι πρακτικά εφαρμόζεται ήδη εδώ και τέσσερις περίπου δεκαετίες. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδρομής της, ήρθαν στην επιφάνεια σημαντικά ερευνητικά ερωτήματα και κοινωνικοπολιτικές θεωρήσεις. Έτσι, σταδιακά άρχισε να αναδεικνύεται σε ξεχωριστή εκπαιδευτική θεωρία.¹¹

1.2.Στόχοι Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης

Αρχικά, ένα σημαντικό ζήτημα είναι ότι κάθε πρόγραμμα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης έχει ως στόχο την ευαισθητοποίηση των μαθητών αναφορικά με τη φύση, το περιβάλλον και τα ζώα. Ειδικότερα, καλλιεργείται το ενδιαφέρον των μαθητών για

---

⁹ Μαρία Δασκολιά, «Διδάσκοντας και μαθαίνοντας για την Κλιματική Αλλαγή. Προκλήσεις και επισημάνσεις με βάση την έρευνα στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία». Στα Πρακτικά του 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση με στόχο την Αειφορία στην εποχή της κλιματικής αλλαγής» (2020): 45-54, 46. Πανεπιστήμιο Πατρών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Πανελλήνια Ένωση Εκπαιδευτικών για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Πάτρα (διαδικτυακά). ISBN 978-960-86120-8-2. Ανακτήθηκε 16/2/2024 <https://drive.google.com/file/d/1i0JvzUtePeOJ-IC2CgFb64yjcEzMxcl/view>

¹⁰ Μαρία Δασκολιά, Ευαγγελία Κέκερη και Ίριδα Τσεβρένη, «Τα παιδιά ως ερευνητές στο πλαίσιο του αειφόρου σχολείου.» *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία*, 2, no.2, (2020): 1–18, 5-5, 13-14. <https://doi.org/10.12681/ees.22975>. Ανακτήθηκε 12/2/2024 <file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/22975-253-69279-1-10-20201202.pdf>.

¹¹ Κ.Μ. Σοφούλης και Κ.Ι. Γαβριλάκης, «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση ως Επιστήμη και ως Τέχνη. Προς μια Γενική Θεωρία της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης». *Σύγχρονη Εκπαίδευση: Τρίμηνη Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*. Αρ.123, (2002): 1. Ανακτήθηκε 12/2/2024 <https://ejournals.lib.auth.gr/1105-3968/article/view/4391/0,σς.1>.

περιβαλλοντικά θέματα και προτείνονται λύσεις για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Παράλληλα, προτάσσονται νέες ιδέες και νέες στάσεις ζωής όπως και καινούργιοι κώδικες συμπεριφοράς. Αποκτώνται, έτσι, νέες δεξιότητες και προάγεται το μορφωτικό τους επίπεδο εν γένει. Στόχος είναι ταυτόχρονα να υπάρχει εγγύτητα θέματος, καθώς συνδέεται ενεργά το συγκεκριμένο περιβαλλοντικό πρόβλημα με τα γενικότερα προβλήματα της κοινότητας μέσα στην οποία ζει ο μαθητής στην πλειοψηφία.¹²

Ειδικότερα, σκιαγραφούνται συγκεκριμένοι στόχοι της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Σε ότι αφορά τον αέρα, την ατμόσφαιρα και τις κλιματικές αλλαγές μαθαίνουν οι μαθητές να κατανοούν την αλληλεπίδραση με το φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον, με τις αρχές των φυσικών επιστημών και την καθημερινή πραγματικότητα. Θεμελιώδεις έννοιες είναι η μεταβολή, η ισορροπία, η αλληλεπίδραση, το σύστημα, ο χώρος και ο χρόνος. Σε ό,τι αφορά το στοιχείο του νερού με βασικές έννοιες τον κύκλο, το σύστημα, την μονάδα, τον χώρο, το χρόνο, την μεταβολή και τον πολιτισμό, χρειάζεται πρωτίστως οι μαθητές να συνηθίσουν τις έννοιες της επιστημονικής μεθοδολογίας. Επίσης, στόχος είναι να μάθουν να έχουν ερευνητική διάθεση και να κατανοούν τα σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα μέσα από μια κριτική και δημιουργική διάθεση, αναπτύσσοντας ένα κώδικα σωστής συμπεριφοράς απέναντι στην ομάδα και στο περιβάλλον. Σε σχέση με το στοιχείο του εδάφους, με θεμελιώδεις έννοιες τον χώρο, τον χρόνο, την μεταβολή, την μονάδα, το σύνολο και την αειφορία, είναι σημαντικό να αναπτύξουν την ικανότητα λήψης αποφάσεων. Τέλος, αναφορικά με το στοιχείο των δασών, χρειάζεται να μάθουν να αντιλαμβάνονται τη φύση μέσα από όλες τις αισθήσεις τους και να αξιοποιούν τη σημειολογία της. Βασικές έννοιες που θα υλοποιήσουν τους στόχους αυτούς είναι η αλληλεπίδραση, το σύστημα, η μονάδα, το σύνολο, η μεταβολή, ο χώρος, ο χρόνος, ο πολιτισμός και η αειφορία.

Στη «χάρτα του Βελιγραδίου» (UNESCO, 1975) διατυπώνονται ακριβώς οι σκοποί και στόχοι της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης που παραμένουν διαχρονικοί και επίκαιροι. Σύμφωνα με αυτούς, η περιβαλλοντική εκπαίδευση πρέπει να στοχεύει να βοηθήσει άτομα και κοινωνικές ομάδες ώστε να αποκτήσουν:

---

¹² Γιώργος Κούσουλας, «Προσέγγιση στην περιβαλλοντική εκπαίδευση», (2008), 7,14,17. Ανακτήθηκε 12/2/2024 <https://www.ekke.gr/projects/estia/Inteduc/KousoulasEnvEduApr.pdf>

1. Γνώση και ευαισθητοποίηση απέναντι στο περιβάλλον ως σύνολο και τα συνδεδεμένα με αυτό προβλήματα.
2. Πληροφορίες και ποικίλες εμπειρίες με αποτέλεσμα να συνειδητοποιήσουν το περιβάλλον και τα προβλήματα που σχετίζονται με την υποβάθμισή του.
3. «Στάσεις, αξίες και συναισθήματα ενδιαφέροντος προς το περιβάλλον», καθώς και ενεργοποίηση της συμμετοχής στην προστασία του.
4. Δεξιότητες για τον κατανόηση και την αντιμετώπιση περιβαλλοντικών προβλημάτων.
5. Ικανότητες αξιολόγησης των περιβαλλοντικών μέτρων που λαμβάνονται κάθε φορά και των εκπαιδευτικών προγραμμάτων σχετικά με τις «οικολογικές, πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, αισθητικές, και εκπαιδευτικές διαστάσεις τους».
6. Αίσθημα υπευθυνότητας, με αποτέλεσμα την εξασφάλιση ενεργού συμμετοχής σε κάθε επίπεδο, με στόχο την επίλυση των προβλημάτων του περιβάλλοντος.¹³

Η περιβαλλοντική εκπαίδευση, όμως, δεν είναι απλά ένα θεωρητικό κατασκεύασμα. Αποτελεί, αφενός αποτέλεσμα της συνειδητοποίησης των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Αφετέρου, βέβαια, πρόκειται για απότοκο του κοινωνικού κινήματος για την εξεύρεση λύσεων. Τη δεκαετία του '60, η εκπαίδευση ειδικών θεωρήθηκε ως το προσφορότερο μέσο, προκειμένου να αναπτυχθούν οι περιβαλλοντικές επιστήμες. Αργότερα, όμως, καλλιεργήθηκε η ιδέα της διεύρυνσης της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στο σύνολο της κοινωνίας. Αρχικά, σήμαινε τη συγκέντρωση γνώσεων και την ανάπτυξη δεξιοτήτων για την αντιμετώπιση των προβλημάτων. Τις δεκαετίες '80, '90 δόθηκε βαρύτητα στις αναπτυξιακές τακτικές, οι οποίες ευθύνονται για τη συσσώρευση των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Σήμερα, πλέον, η περιβαλλοντική εκπαίδευση εστιάζει σε μια ολιστική προσέγγιση του περιβάλλοντος και αναφέρεται σε μια τέτοια αξιοποίηση του που αφορά στη διαχείριση των φυσικών πόρων υπό του πρίσματος της αειφορίας. Άλλωστε, οι καταστάσεις το επέβαλαν. Στη Διεθνή Διάσκεψη της Στοκχόλμης, το 1972, διαπιστώνεται για πρώτη φορά η παγκόσμια

---

¹³ Ευδοξία Τρεμπέλα, «Η περιβαλλοντική αγωγή στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Ο ρόλος των σχολικών εγχειριδίων» (2008), 2-3. Ανακτήθηκε 16/2/2024 <http://ikee.lib.auth.gr/record/115581/files/GRI-2010-4672.pdf> στο Αποστόλου, 2021, 42-43 & Καλογεράς, *Περιβαλλοντική εκπαίδευση, αγωγή και μάθηση*, 2-3.

διάσταση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, τα οποία σήμερα, χρόνια μετά, έχουν οξυνθεί. Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, ευρύτερα, παρουσιάζεται έτσι ως αναγκαιότητα, ενώ η αντιμετώπιση του περιβάλλοντος γίνεται όλο και περισσότερο ανθρωποκεντρική, με έμφαση στην καλύτερη διαχείριση των φυσικών πόρων, που συνδέεται άρρηκτα με την ανθρώπινη ευημερία και αυτό επιτυγχάνεται και με την αξιοποίηση κατάλληλων διδακτικών μεθόδων.¹⁴

Στο πλαίσιο αυτό, η περιβαλλοντική εκπαίδευση αποκτά και ηθικό περιεχόμενο, γιατί αφορά όχι μόνο στη σχέση ανθρώπου περιβάλλοντος αλλά και στη σχέση ανθρώπων μεταξύ τους. Στόχος είναι πλέον η ενημέρωση για τα περιβαλλοντικά προβλήματα, η επίλυσή τους και η πρόληψη νέων.¹⁵ Από το 1990 και έπειτα, συνδέθηκε η περιβαλλοντική εκπαίδευση με την έννοια της Αειφόρου ανάπτυξης. Στόχος γίνεται έτσι να λαμβάνουν οι μαθητές τις καλύτερες αποφάσεις σε οικολογικό επίπεδο, όχι μόνο για τους ίδιους, αλλά και για τις επερχόμενες γενιές. Και αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω τους «ανοίγματος» του σχολείου στη ζωή.¹⁶

1.3.Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στη Δευτεροβάθμια

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση αποτελεί τμήμα των προγραμμάτων των σχολείων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Στόχος της είναι η συνειδητοποίηση του δεσμού ανθρώπου και φύσης, ο προβληματισμός και η ευαισθητοποίηση για τα

---

¹⁴Αλέξανδρος Γεωργόπουλος, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*. (Αθήνα: Gutenberg, 2014), 53 – 69.

στο Ελένη Σβορώνου. «Εικαστικές τέχνες και περιβαλλοντική αγωγή: μια παραμελημένη σχέση»,Χ.χ., 3.Ανακτήθηκε 12/2/2024
https://www.contentarchive.wwf.gr/images/pdfs/ArtEnvironment_EIE_eisigisiWWF_12Jan09_ESV.pdf

& Ευαγγελία Μπαμπαλέκου, Δρ. Θωμάς Κουτσός, Δρ. Γεώργιος Μενεξές και Δρ. Ανδρέας Οικονόμου, «Επιλογή Διδακτικών Τεχνικών Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης από κατηγορίες για ευαισθητοποίηση μαθητών Προσχολικής και Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην ανακύκλωση». *εκπ@ιδευτικός κύκλος*,5, no 1, 2017, 17-19.Ανακτήθηκε 12/2/2024
https://journal.educircle.gr/images/teuxos/2017/teuxos1/teuxos_5_1_1.pdf.

¹⁵Βασίλειος Παπαδημητρίου, *Περιβαλλοντική εκπαίδευση και σχολείο. Μια διαχρονική θεώρηση*. (Αθήνα: Τυπωθήτω, 2006),

στο Κουκουζέλη, «Η περιβαλλοντική εκπαίδευση ως παράγοντας διαμόρφωσης στάσεων και συμπεριφορών στους μαθητές.» Πτυχιακή εργασία, (Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Παιδαγωγικό τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, 2014), 14. Ανακτήθηκε 12/ 2/2024.
<https://ir.lib.uth.gr/xmlui/bitstream/handle/11615/44440/12832.pdf?sequence=1>.

¹⁶Παναγιώτα Βασάλα. «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και σχολικά περιβαλλοντικά προγράμματα», στο: *Μείζον Πρόγραμμα Επιμόρφωσης, Βασικό Επιμορφωτικό Υλικό*, τ. α',98-108, (Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011): 98-108, 99 & «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, βιβλίο εκπαιδευτικού», 12-13. Ανακτήθηκε 12/2/2024 http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/pdf/8547/686/10-0181-01_Perivallontiki-Ekpaideusi_Vivlio-Ekpaideutikou/

περιβαλλοντικά προβλήματα και η ανάληψη δράσης μέσα από ειδικά προγράμματα με αποτέλεσμα να συμμετάσχουν οι μαθητές στην περιστολή τους. Η ΠΕ, όμως, δεν παρέχεται με τη μορφή ενός κλασικού μαθήματος στα ωρολόγια προγράμματα, μολονότι εντάσσεται στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών. Περισσότερο, οι εκπαιδευτικοί στόχοι τίθενται σύμφωνα με τις αξίες που προάγονται μέσω της «Εκπαίδευσης για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη». Τέτοιοι στόχοι είναι, ο σεβασμός στα δικαιώματα και στην αξιοπρέπεια όλων των ανθρώπων, ο σεβασμός στα δικαιώματα των μελλοντικών γενιών, στην προστασία των οικοσυστημάτων και στις διαφορετικές πολιτισμικές ταυτότητες. Πρόκειται για μια διεπιστημονική διαδικασία, χωρίς αυστηρό καθορισμό της διάρκειας και των ορίων της, που γίνεται εκτός Ωρολογίου Προγράμματος.¹⁷ Για το λόγο αυτό, χρειάζεται ενεργή συμμετοχή των μαθητών σε ομαδοσυνεργατικές κυρίως εργασίες («επίλυσης προβλήματος, μελέτης πεδίου») για το δεδομένο ότι αποτελείται από απλές και σύνθετες δραστηριότητες για τη συνειδητοποίηση και λύση ενός προβλήματος, συνυπολογίζοντας τα ενδιαφέροντα των μαθητών, τη διάθεση να προσφέρουν με βάση τις εμπειρίες και τα βιώματά τους, αλλά και τις δυνατότητες που παρέχονται εντός και εκτός σχολείου.¹⁸

Σύμφωνα, λοιπόν, με τους Καλαϊτζίδη και Ουζούνη (2000), η περιβαλλοντική εκπαίδευση χρειάζεται επιστημονικές, αλλά και διεπιστημονικές προσεγγίσεις.¹⁹ Δύο

---

¹⁷ Γεωργία Φέρμελη., Μαρία Ρουσομουστακάκη- Θεοδωράκη, Κλεοπάτρα Φατζηκόστα και Μαρίνος Γκαίτλιν. *Οδηγός ανάπτυξης διαθεματικών δραστηριοτήτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης*. (Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ΟΕΔΒ, 2011), 14.18. Ανακτήθηκε 12/2/2024 http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/pdf/8547/686/10-0181-01_Perivallontiki-Ekpaideusi_Vivlio-Ekpaideutikou/.

¹⁸ Ευγενία Λουμπαρδιά, «Εκπαιδευτικές εφαρμογές στην περιβαλλοντική εκπαίδευση.» Διπλωματική εργασία. (Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Τμήμα Διδακτικής της Τεχνολογίας και Ψηφιακών Συστημάτων, 2008),15-20. Ανακτήθηκε 12/2/2024 [https://dione.lib.unipi.gr/xmlui/bitstream/handle/unipi/2548/Loubardia.pdf?sequence=3&isAllowed=y.σ. 15-20.](https://dione.lib.unipi.gr/xmlui/bitstream/handle/unipi/2548/Loubardia.pdf?sequence=3&isAllowed=y.σ. 15-20)

¹⁹ Δημήτριος Καλαϊτζίδης και Κωνσταντίνος Ουζούνης, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Θεωρία και Πράξη*,(Αθήνα: Σπανίδης,2000). Υλικό από την παρουσίαση του βιβλίου. Ανακτήθηκε 12/2/2024 <https://www.politeianet.gr/books/9789608632424-kalaitzidis-dimitris-spanidis-periballontiki-ekpaideusi-89060> &

Χρήστος Αποστόλου, «Περιβαλλοντική εκπαίδευση. Διπλωματική εργασία, (Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού,2021),60 Ανακτήθηκε 12/2/2024 <https://hellenicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/22369/%CE%A4%CE%95%CE%9B%CE%99%CE%9A%CE%97%20%CE%94%CE%99%CE%A0%CE%9B%CE%A9%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97%20%CE%95%CE%A1%CE%93%CE%91%CE%A3%CE%99%CE%91%20%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%A5%>

είναι τα βασικά πρότυπα, κατά συνέπεια, που προτάθηκαν, προκειμένου να ενσωματωθεί στα εκπαιδευτικά συστήματα, το πολύ - επιστημονικό και το διεπιστημονικό. Στο πρώτο, στοιχεία της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης αναζητούνται στα διάφορα γνωστικά αντικείμενα και είναι διάσπαρτα μέσα στο Αναλυτικό Πρόγραμμα. Στη δεύτερη περίπτωση, ο προσανατολισμός είναι η δημιουργία ενός νέου μαθήματος που περιέχει βέβαια πληροφορίες και αντιλήψεις από όλες τις επιστήμες.²⁰

Στην Ελλάδα, λοιπόν, η περιβαλλοντική εκπαίδευση στη Δευτεροβάθμια βαθμίδα έχει εθελοντικό, κατά κάποιο τρόπο, χαρακτήρα και για αυτό είναι πολύ σημαντικό να προβάλλονται περιβαλλοντικά μηνύματα μέσα από μαθήματα, όπως αυτό της Λογοτεχνίας. Θεσμοθετημένα, βέβαια, η Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση αποτελεί τυπικό φορέα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, όπως προαναφέρθηκε. Το «Τμήμα Περιβαλλοντικής Αγωγής» είναι ένας από τους πέντε βασικούς φορείς της Διεύθυνσης Κεντρικής Εκπαίδευσης για την Αειφορία του Υπ. Ε.Π.Θ.²¹ Ειδικότερα, μέσα από το πρίσμα της «Εκπαίδευσης για τη Βιώσιμη ή την Αειφόρο Ανάπτυξη» (Εγκύκλιος Γ2/4881/98) ξεδιπλώνονται κυρίως τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, που συσχετίζονται με την οικολογική κρίση και μπορούν οι μαθητές με τρόπο ερμηνευτικό να αξιολογήσουν τα βασικά αίτια των εν λόγω προβλημάτων.²² Για το σκοπό αυτό, μπορούν να αξιοποιηθούν διδακτικά ο εποικοδομισμός, η διεπιστημονική και διαθεματική προσέγγιση της γνώσης, η μέθοδος project, η μέθοδος επίλυσης προβλήματος, η ολιστική και η συγκριτική προσέγγιση, η κριτική σκέψη, η συστημική προσέγγιση, η συνεργατική μάθηση και η βιωματική μάθηση.²³ Ειδικά, στο πλαίσιο

[20%CE%A7%CE%A1%CE%A5%CE%A3%CE%97-converted.pdf](#). & Μαρία Δασκολιά, «Το σχολείο παράγοντας διασφάλισης προϋποθέσεων για ένα βιώσιμο μέλλον. Η συμβολή της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης» (2002), στο Ζ. Κ. Μπέλλα (επιμ.), *Το Σχολείο στην Τρίτη Χιλιετία. Πρακτικά Διημερίδας*: 125-135, 132. (Αθήνα: Δημοσιεύματα Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών).

²⁰ Φέρμελη κ.α., *Οδηγός ανάπτυξης διαθεματικών δραστηριοτήτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης*, 14.

²¹ Τρεμπέλα, *Η περιβαλλοντική αγωγή στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Ο ρόλος των σχολικών εγχειριδίων*, 140.

²² Ιωάννης Τίγκας και Ευγενία Φλογαΐτη, «Η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική για τη μετάβαση από την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στην Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη.» *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία*, 1, no.1,(2019): 44–58, 44-45, <https://doi.org/10.12681/ees.19550>. Ανακτήθηκε 12/2/2024
file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/19550-253-51731-1-10-20190525.pdf,

²³ Παναγιώτης Σταμάτης, Σπυρίδων Παζαρόπουλος, Μιχάλης Μάστορης και Πηνελόπη Θεοδοσιάδου, «Διδακτικές προσεγγίσεις και παιδαγωγικές μέθοδοι στην Περιβαλλοντική εκπαίδευση». Πρακτικά του

του *Νέου Σχολείου* που είναι *Πράσινο Σχολείο* δημιουργείται η αγάπη του μαθητή για τη φύση και η προσφορά του στην προστασία της, μέσα από έννοιες όπως η εξοικονόμηση της ενέργειας, η υγιεινή διατροφή, η φροντίδα και ο σεβασμός στο περιβάλλον και στα ζώα.²⁴

1.4.Νέο Σχολείο και νέα προσέγγιση της Λογοτεχνίας

Από πολύ νωρίς παρουσιάστηκε η ανάγκη σύνδεσης του σχολείου με τη ζωή. Σήμερα, περισσότερο από ποτέ, προβάλλεται η ανάγκη ευαισθητοποίησης και καλλιέργειας της σκέψης του μαθητή, έτσι ώστε να αποκτήσει μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα. Χρειάζεται, σε μια εποχή πληθώρας προβλημάτων, η διαμόρφωση των νέων ανθρώπων με τρόπο που να έχουν μια ηθική στάση απέναντι στις δύο όψεις του περιβάλλοντος, τη φυσική και την κοινωνική. Σε αυτό το πλαίσιο, οραματίστηκαν οι ιθύνοντες το Νέο Σχολείο. Αυτό το σχολείο κρίνει απαραίτητη τη σύνδεσή του με τις ανάγκες της σύγχρονης εποχής. Στο σχεδιασμό του λαμβάνεται υπόψη η κοινωνία των μαθητών ως μια κοινωνία ίσων ευκαιριών και ως ένας χώρος πολιτισμικής οσμώσεως. Στο πλαίσιο αυτό, και η Λογοτεχνία προσεγγίστηκε διαφορετικά πολιτισμικά, όχι μόνο ως ένα διαχρονικό αισθητικό επίτευγμα ή μορφωτικό ιδεώδες, ούτε ως ένας συνδετικός κρίκος που θα καθιστούσε μια κοινότητα ομογενή και ιστορικά διακριτή ή που θα αποτελούσε το προϊόν ιδεολογίας της κυρίαρχης τάξης. Αντίθετα, παρουσιάστηκε «ως το συνολικό κοινωνικό πεδίο παραγωγής νοήματος». Για να ισχύσει αυτή η πτυχή της λογοτεχνίας, χρειάζεται και μια διαφορετική έκφραση της διδασκαλίας. Η διδασκαλία της λογοτεχνίας πρέπει να προωθεί τη μελέτη όλων των κειμένων και να συνδέει σε κάθε ευκαιρία την τέχνη με την κοινωνία και τη ζωή. Με την αξιοποίηση του επικοινωνιακού πλαισίου, δίνεται η δυνατότητα στον εκπαιδευτικό να αναπτύξει πολλές πτυχές ενός θέματος και να αγγίζει πιο ευαίσθητα θέματα, όπως ο σεβασμός στο διαφορετικό ή την απόρριψη στερεοτύπων και προκαταλήψεων. Μέσα από ένα λειτουργικό πλαίσιο αλληλεπίδρασης, λοιπόν, μπορούν δάσκαλοι και μαθητές να κινούνται διερευνητικά σε

Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα «Μαθαίνω πώς να μαθαίνω», 7-9 Μαΐου 2010 ISSN 1790-8574(2010), 2-9.
Ανακτήθηκε 12/2/2024
:http://www.elliepek.gr/documents/5o_synedrio_eisigiseis/Didaktikes_Proseggiseis.pdf, σς.2-9.

²⁴ «Μείζον Πρόγραμμα Επιμόρφωσης», (2011). Ανακτήθηκε 12/2/2024 <http://www.epimorfosi.edu.gr/>

ένα μεγαλύτερο φάσμα επιλογών, να οδηγούνται σε κριτικές αναδιπλώσεις με μια κριτική χρήση της λογοτεχνίας γενικότερα.²⁵

Για να συμβεί, όμως, αυτό χρειάζεται δάσκαλοι και μαθητές να αποκτήσουν «κριτικό γραμματισμό». Ειδικότερα, καλό είναι να εφαρμόζονται πρωτότυποι τρόποι οργάνωσης της εμπειρίας των μαθητών γύρω από τα κείμενα και να δοθεί έμφαση στο συγκείμενο. Με την έμφαση αυτή, θα αναγνωρίσουν τις ιστορικές, πολιτικές, πολιτισμικές και περιβαλλοντικές προεκτάσεις του και θα μπορούν πιο εύκολα να τις συγκρίνουν με τις αντίστοιχες διαστάσεις τις εποχής τους. Επίσης, θα καταφέρουν να εντοπίσουν τον αντίκτυπο που έχουν στη δική τους ζωή, καθώς και στη ζωή των μελλοντικών γενεών.²⁶ .Άλλωστε, σύμφωνα με τα νέες παιδαγωγικές τάσεις και αρχές η λογοτεχνία δε διδάσκεται με την θετικιστική στόχευση, ώστε να ελέγξει μετρήσιμες τεχνικές και δεξιότητες, αλλά για να αναδείξει την αξία της διαλεκτικής και να τονίσει τη σημασία αλληλεπίδρασης ανθρώπου και κόσμου. Η λογοτεχνία, λοιπόν, ως αντικείμενο διδασκαλίας, δε σχετίζεται με τη χρησιμότητα και την ανάγκη, όπως συμβαίνει στις θετικές επιστήμες. Έχει ως αντικείμενο την ιδεολογική, πολιτιστική και αισθητική διάσταση. Υπό την έννοια αυτή, μπορεί η παθητική πρόσληψη της γνώσης να μετατραπεί σε ενεργητική συμμετοχή των μαθητών και δημιουργική εξωτερίκευση της προσωπικότητάς τους, αναζωογονώντας και την παιδαγωγική πρακτική εν γένει.²⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, υπάγεται και η αλληλένδετη σχέση λογοτεχνίας και περιβαλλοντικής αγωγής.

1.5. Λογοτεχνία και καλλιέργεια οικολογικής συνείδησης

Η περιβαλλοντική αγωγή σημαίνει πρωτίστως ευαισθητοποίηση. Η συμβολή της λογοτεχνίας στην περιβαλλοντική εκπαίδευση των νέων είναι δεδομένη, καθώς η λογοτεχνία ευαισθητοποιεί, προβληματίζει και συγκινεί. Η λογοτεχνία διεγείρει όλες τις στάσεις των μαθητών. Οι στάσεις, σύμφωνα με τους ψυχολόγους της

---

²⁵Ευαγγελία Φρυδάκη, «Σύγχρονοι προσανατολισμοί της διδακτικής και νέοι διδακτικοί δρόμοι για το μάθημα της Λογοτεχνίας», *Νέα Παιδεία*, no. 117 (2006): 43-57.

²⁶Μαρία Παπαρούση, «Η κριτική θεωρία και η διδασκαλία της λογοτεχνίας: συνδυάζοντας αναγνωστικές και κριτικές προσεγγίσεις» (2014), 2-3. Ανακτήθηκε 16/2/2024 <https://journals.lib.uth.gr/index.php/keimena/article/view/593>.

²⁷Κατερίνα Δημητριάδου, *Νέοι προσανατολισμοί της Διδακτικής. Προσαρμογή της διδασκαλίας στις εκπαιδευτικές προκλήσεις του 21ου αιώνα*, 63 (Αθήνα: Gutenberg, 2016).

κοινωνιολογίας Hovland & Rosenberg (1960), είναι οι «προδιαθέσεις προς απόκριση σε κάποια είδη ερεθισμάτων με ορισμένα είδη αποκρίσεων». Γίνεται λόγος για τρία είδη ή διαστάσεις των στάσεων. Αυτές είναι η γνωστική, συναισθηματική και η συμπεριφορική. Παράλληλα, ανάλογα με τα θετικά, αρνητικά ή ουδέτερα συναισθήματα, που προκαλούνται από τις γνώσεις και το περιεχόμενό τους, προκύπτουν ακόμη δύο, η αξιολογική και η βουλευτική. Σύμφωνα με τον Μπρεχτ, λοιπόν «Η σοφία είναι αποτέλεσμα της στάσης. Επειδή, όμως, δεν είναι στόχος της στάσης, δεν μπορεί να παρακινήσει κανένα στο να μιμείται τη στάση. Εσείς τρώτε όπως εγώ. Αν, όμως, φάτε με το δικό μου τρόπο, θα σας ωφελήσει...».²⁸ Η λογοτεχνία, λοιπόν, συμβάλλει στη διαμόρφωση αυτών των στάσεων και κυρίως βοηθά στη διασύνδεση με τον κόσμο του φυσικού περιβάλλοντος.

Το μάθημα της λογοτεχνίας είναι, ως απόρροια, από τα πιο πρόσφορα για τη δημιουργία θετικών στάσεων και την ενεργοποίηση των μαθητών μπροστά σε μια πληθώρα προβλημάτων μεταξύ των οποίων είναι και το οικολογικό, δίνοντας διεξόδους σε αδιέξοδα. Είναι γεγονός, άλλωστε, ότι οι στάσεις διδάσκονται αποτελεσματικότερα μέσα από την ανάλυση της συμπεριφοράς και των ενεργειών άλλων προσώπων, μέσα από την απόρριψη ή αποδοχή ενός προτύπου και την παρατήρηση των συνεπειών των πράξεων του στους άλλους. Ως απότοκο, μέσω της ταύτισης ή της απόρριψης της συμπεριφοράς ενός ήρωα, ο μαθητής διαμορφώνει τη δική του στάση με τρόπο κριτικό και εποικοδομητικό.²⁹ Η λογοτεχνία, επίσης, πέρα από την καλλιέργεια της γλώσσας και του συναισθήματος, παρέχει γνώσεις σχετικά με κοινωνικά, εθνικά, πολιτικά, πολιτισμικά, θρησκευτικά και άλλα ζητήματα. Ταυτόχρονα, μεταβιβάζονται αξίες και ιδεολογίες που ανήκουν σε διάφορες εποχές, έθνη και κράτη, καθιστώντας την ενημέρωση και την ευαισθητοποίηση οικουμενική και διαχρονική.³⁰ Η λογοτεχνία, παράλληλα, μπορεί να δώσει το έναυσμα για την

---

²⁸Ευαγγελία Αραβανή, «Η συμβολή του μαθήματος της λογοτεχνίας στην ανάπτυξη στάσεων των μαθητών» (2009), 1. Ανακτήθηκε 12/2/2014 <https://www.eduportal.gr/logotexnia>

²⁹ William A. Reinsmith, “The Literature and Life: Helping Students See”, *Eureka Studies in Teaching Short Fiction*, 3 (2002), 10-15.

³⁰Αραβανή, *Η συμβολή του μαθήματος της λογοτεχνίας στην ανάπτυξη στάσεων των μαθητών*.1-2 & Δημήτριος Κουκουλομάτης. *Λογοτεχνία και Γλώσσα στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. (Αθήνα: Έλλην, 1996), 17-21 & Antony Greimas, “Μετάδοση και επικοινωνία” στο:

εξερεύνηση του ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος, χωρίς βέβαια να αποφεύγεται κάποτε ένας ξεπερασμένος διδακτισμός ως προς τη διαμόρφωση οικολογικής συνείδησης. Η διδασκαλία της λογοτεχνίας, λοιπόν, είναι δυνατό να συμβάλλει στην επίτευξη των στόχων της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, καθώς οι μαθητές μπορούν να εμπλέκονται ενεργά στην αφηγηματική δράση και να αντλούν τα κίνητρα της ενεργούς ενασχόλησης με δράσεις και δραστηριότητες που προκύπτουν στο πλαίσιο ενός περιβαλλοντικού προγράμματος.³¹

Επιπροσθέτως, η λογοτεχνία ενδείκνυται για τη διασύνδεση των επιστημονικών πεδίων. Άλλωστε, στα σύγχρονα προγράμματα σπουδών στην Ευρώπη, παίζουν σπουδαίο ρόλο η διεπιστημονικότητα, η διαθεματικότητα (cross-thematic integration) και η ενοποίηση των διδακτικών κειμένων. Στόχος της διασύνδεσης των γνωστικών αντικειμένων είναι η ευρύτερη ενίσχυση της γενικής παιδείας, μέσω της σφαιρικής ανάλυσης των βασικών θεμάτων και της έμπρακτης εφαρμογής της διαθεματικότητας στη σχολική τάξη. Παράλληλα, οι βιωματικές εμπειρίες των μαθητών, είναι βασικό μέσο κατάκτησης της γνώσης, η αναζήτηση της οποίας γίνεται και πέρα από το σχολικό βιβλίο. Στο πλαίσιο αυτό, επιτυγχάνεται ο στόχος της ανάπτυξης της πρωτοβουλίας, της συνεργατικότητας και της συλλογικότητας. Βέβαια, το σημαντικότερο είναι ότι η γνώση αποκτά ενιαίο χαρακτήρα και προετοιμάζονται μαθητές ικανοί στο περιβάλλον της σύγχρονης εκπαίδευσης, που χαρακτηρίζονται από κοινωνική ευαισθητοποίηση. Έτσι, μέσα από την προσφορά της γλώσσας και της λογοτεχνίας διανθίζεται το

Συνέδριο του Σεριζί, Διδασκαλία της Λογοτεχνίας, (μτφρ. Ι. Βασιλαράκης), (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1985), 32-33 &

R. M. Gagné.. “Learning Outcomes and their Effects: Useful Categories of Human Performance”, *American Psychologist*, no.39 (1984): 377.

& Δανάη Σουλιώτη, «Η παιδική λογοτεχνία ως πεδίο ανάπτυξης οικολογικής σκέψης: Ένα παράδειγμα από τη σύγχρονη εκδοτική παραγωγή» (Χ.χ.). Ανακτήθηκε 21/2/2024 <https://journals.lib.uth.gr/index.php/keimena/article/view/687>

³¹Θεοδώρα Καλαμπαλίκη, «Οικοβιβλιοθήκη»: Πιλοτικό Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Ευαισθητοποίησης και Ανάπτυξης της Φιλαναγνωσίας για Μαθητές Δημοτικού Σχολείου, 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Π.Ε.ΕΚ.Π.Ε., Ναύπλιο 12 -14/12/08, στο Ιωάννης Βασιλούδης, «Φιλαναγνωσία και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση», 3. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <https://docplayer.gr/5214859-Filanagnosia-kai-perivallontiki-ekpaideysi-vasiloydis-ioannis-ekpaideytikos-pe70-msc-yropsifios-didaktoras-ivassiloudis-yahoo-gr.html> &

Μαρία Κανατσούλη, *Οικολογία και Παιδική Λογοτεχνία, στο Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, ο νέος Πολιτισμός που αναδύεται*, Αλέξανδρος Δ. Γεωργόπουλος, (επιμ.), συλλογικό, (Αθήνα: Gutenberg, 2005), 535 – 549.

αναλυτικό πρόγραμμα, αλλά κυρίως αναδιοργανώνεται το σχολείο, που ακολουθεί μια επανάσταση της εκπαίδευσης σε διεθνές επίπεδο, μέσω της αλληλοσύνδεσης που συχνά συμβαίνει στα λογοτεχνικά κείμενα (the literature-based, reading revolution). Μια τέτοια αλληλοσύνδεση είναι και εκείνη με τον κόσμο της περιβαλλοντικής αγωγής και του περιεχομένου της.³²

Ιδιαίτερα, στο Νέο Πρόγραμμα Σπουδών (2011), βασικός σκοπός της διδασκαλίας της λογοτεχνίας είναι «η κριτική αγωγή στο σύγχρονο πολιτισμό», καθώς πρόκειται πράγματι για μια συνολική περιδιάβαση στο σύγχρονο πολιτισμό με την αρωγή του μαθήματος αυτού. Μια αντίστοιχη αλληλεξάρτηση είναι αυτή της αλληλένδετης σχέσης ανθρώπου και φύσης στο σύγχρονο πολιτισμό που πέρα από την όποια ευαισθητοποίηση για τα σημερινά περιβαλλοντικά προβλήματα, είναι ευρύτερα καλό που αναδεικνύεται. Για την Κανατσούλη (2005), είναι σημαντικό να αναδεικνύεται η «μαγεία της Φύσης που είναι ανανεωτική, που αναγεννά, που αέναα δημιουργεί» γιατί στην αποκάλυψη αυτής της μαγείας, βρίσκεται ουσιαστικά ο πυρήνας της οικολογικής συνείδησης.³³

Πιο ειδικά, προτείνονται κείμενα που μιλούν για το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, με σκοπό να έρθουν τα παιδιά σε στενότερη επαφή με το χώρο στον οποίο ζουν και να αποκτήσουν μια περισσότερο κοινωνική οικολογική συνείδηση. Αυτό μπορεί να γίνει καλύτερα εφικτό με τη διεύρυνση των τρόπων με τους οποίους «μιλάει» η λογοτεχνία για τη σχέση ανθρώπου – περιβάλλοντος. Η λογοτεχνία συμβάλλει, λοιπόν, στην οικολογικοποίηση της σκέψης, την οποία σύμφωνα με τον E. Morin έχει ανάγκη ο σύγχρονος κόσμος. Ο ίδιος αναφέρει ότι η πολυπλοκότητα στη φύση ενέχει την «έσχατη ηθική», που είναι «η ανάδυση της ανθρωπότητας», με την έννοια της «αφύπνισης μέσα μας αυτής της ίδιας της ανθρωπότητας». Μέσω, δηλαδή, διαδικασιών εσωτερικής αλλαγής και κριτικής στάσης. Κι είναι σίγουρο ότι η συγκεκριμένη θεματική της λογοτεχνίας, με στοιχεία σαν τα προαναφερόμενα, μπορεί,

---

³² Σταμάτης Αλαζιώτης, «Αναφορά στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης». ΔΕΠΠΣ ΑΠΣ *Νεοελληνική Λογοτεχνία για το Γυμνάσιο* (Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2002), 67. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <http://www.pi-schools.gr/programs/depps/>

³³ Αλίκη Κατσαρίδου, «Το παιδικό οικολογικό βιβλίο ένα άριστο μέσο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και αγωγής». Πρακτικά 7ου Πανελληνίου Συνεδρίου ΠΕΕΚΠΕ, (Βόλος 8-10 Μαΐου 2015), 2. Ανακτήθηκε 13/2/2024 http://www.kpe.gr/new/sinedria/7_congress/papers/sat_fourth/kaztaridou.pdf & Φέρμελη κ.α. *Οδηγός ανάπτυξης διαθεματικών δραστηριοτήτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης*.

παράλληλα με την απόλαυση της ανάγνωσης, να συνεισφέρει προς αυτήν την κατεύθυνση.³⁴ Τα παραμύθια, λοιπόν, τα ποιήματα, τα λογοτεχνικά βιβλία, τα διηγήματα που συνδέονται με τα ζώα και την οικολογία, καλλιεργούν το σεβασμό για τη φύση και τους υπόλοιπους ζωντανούς οργανισμούς που κατοικούν στο φυσικό περιβάλλον.³⁵

2.Κεφάλαιο δεύτερο: Λογοτεχνία – Ζώα – Δίκαιο – Ηθική

2.1.Ανθρωποκεντρισμός και Λογοτεχνία

Αρχικά, χρειάζεται να γίνει η διάκριση ανάμεσα στην ανθρωποκεντρική περιβαλλοντική ηθική, κατά την οποία ο περιβάλλοντας κόσμος έχει σχετική μόνο αξία, αλλά και στην οικοκεντρική ή βιοκεντρική περιβαλλοντική ηθική, η οποία αναγνωρίζει στο περιβάλλον απόλυτη αξία. Σύμφωνα με την ανθρωποκεντρική περιβαλλοντική ηθική, προτάσσεται το χρήσιμο και το απαραίτητο με γνώμονα πάντοτε την οπτική του ανθρώπου και των αναγκών του. Οι σημαντικότεροι ανθρωποκεντρικοί φιλόσοφοι ήταν ο Καρτέσιος και ο Καντ. Για τον ανθρωποκεντρισμό οι όποιες ηθικές μας υποχρεώσεις απέναντι στη φύση νοούνται ως προέκταση των υποχρεώσεων του ανθρώπου απέναντι στους άλλους ανθρώπους. Η φύση έχει εργαλειακό χαρακτήρα, για αυτό και θα πρέπει να διατηρηθεί, ώστε να εξυπηρετούνται οι ανάγκες και οι επιθυμίες του ανθρώπου.³⁶ Κατά την οικοκεντρική ή βιοκεντρική περιβαλλοντική ηθική, με πρωτεργάτη τον Aldo Leopold, που μίλησε για «ηθική της γης», όμως, η ζωή έχει αξία μόνο και μόνο από την ύπαρξή της και υπό αυτού του πρίσματος μπορεί και εμπρικλείει όλους τους έμβιους οργανισμούς.³⁷ Η

---

³⁴Κατσαρίδου, *Το παιδικό οικολογικό βιβλίο ένα άριστο μέσο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και αγωγής*, 1-2.

³⁵ Μαρία Εμμανουηλίδου και Σοφία Εμμανουηλίδου, «Περπατώ περπατώ εις το δάσος...»: Υλοποίηση περιβαλλοντικού προγράμματος για την προστασία της δασικής πανίδας μέσα από την αξιοποίηση του παιδικού λογοτεχνικού βιβλίου “We’re Going on a Bear Hunt”. Πρακτικά 7ου Πανελληνίου Συνεδρίου ΠΕΕΚΠΕ, (Βόλος 8-10 Μαΐου 2015), 1-2. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <http://ikee.lib.auth.gr/record/301542?ln=el>

³⁶Σταύρος Καραγεωργάκης, Α. Λιθοξοΐδου, Φ. Αραμπατζίδου, Κ. Κουράκης και Αλέξανδρος Γεωργόπουλος, «Περιβαλλοντική ηθική και στο σχολείο. Η εκπαίδευση αξιών ανοίγει νέα μονοπάτια», 3-4. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <https://users.auth.gr/~ageorgop/files/ithiki.pdf> στο Μ. Καΐλα, Ε. Θεοδωροπούλου, Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου, Ν. Αναστασάτος (επ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ερευνητικά Δεδομένα και Εκπαιδευτικός Σχεδιασμός*, (Αθήνα: Ατραπός, 2005), 285-305.

³⁷Ευάγγελος Δ. Πρωτοπαπαδάκης, «Ανθρωποι – Ζώα – Φύση. Από τον Ανθρωποκεντρισμό στον Οικοβιοκεντρισμό. Μια εκδήλωση για τα δικαιώματα της φύσης και της ζωής.», (Μασσαλίας 22, Αθήνα.

φύση έχει, δηλαδή, αυταξία ή και εγγενή αξία και ο άνθρωπος ηθικές υποχρεώσεις απέναντί της. Οι σύγχρονοι οπαδοί της οικοκεντρικής θεωρίας κατακρίνουν τον ανθρωποκεντισμό ως τον βασικό υπαίτιο των οικολογικών προβλημάτων.³⁸ Στο πλαίσιο αυτό, οι άνθρωποι ωθούνται να υιοθετήσουν ένα άλλο σύνολο αξιών, που εκτός από την ισχύουσα αρχή της αμοιβαιότητας που χαρακτηρίζει τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, ισχύει και η αρχή της μονόδρομης ή αμφίδρομης υπευθυνότητας, ειδικά ως προς τα άλλα μη ανθρώπινα όντα, που τεκμηριωμένα δεν είναι ορθολογικά, θέση που πρωτίστως αναπτύχθηκε από τον Rousseau. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι ο άνθρωπος δε θα κάνει ποτέ κακό σε άλλον άνθρωπο ή έμβιο οργανισμό για το διάστημα που δε θα αντιδρά στην εσωτερική του παρόρμηση, εκτός από τη δικαιολογημένη περίπτωση κατά την οποία κινδυνεύει η ζωή του, οπότε αναγκαστικά υπερτερεί ο εαυτός του. Έτσι τελειώνουν οι προηγούμενες διαμάχες για τη συμμετοχή των ζώων στο φυσικό νόμο, καθώς λόγω έλλειψης διανοητικών ικανοτήτων και ελευθερίας, δεν μπορούν να ξεχωρίσουν αυτό τον συγκεκριμένο νόμο.³⁹

Αξία, μεταγενέστερα, έχει το όραμα της πλανητικής δημοκρατίας του Arne Naess, σύμφωνα με το οποίο όλα τα έμβια όντα και όχι μόνο ο άνθρωπος, αλλά και τα φυσικά οικοσυστήματα είναι άξια εγγενούς σεβασμού και δικαιωμάτων.⁴⁰ Στο πλαίσιο αυτό, το σχολείο και ειδικότερα το μάθημα της Λογοτεχνίας μπορούν να δώσουν τα εναύσματα κατανόησης των προηγηθεισών εννοιών, αλλά και της προσέγγισης του οικοκεντρισμού από τους μαθητές. Αρχικά, θα ήταν ευοίωνο, οι μαθητές να

2009, Ιούνιος 24):51-76. Ανακτήθηκε 13/2/2024 https://www.solon.org.gr/wp-content/uploads/2017/04/Praktika_Imerida_Anthropoi_Poleis-Zoa.pdf

& Σταύρος Καραγεωργάκης και Αλέξανδρος Γεωργόπουλος, «Όταν η Περιβαλλοντική Ηθική συναντά την Πολιτική Οικολογία», 3-4. Δημοσιεύτηκε και στο Γεωργόπουλος, Αλέξανδρος (επ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται* (Αθήνα: Gutenberg, 2005), 819-839. Ανακτήθηκε 13/2/2024 https://users.auth.gr/~ageorgop/files/politiki_ikologia.pdf

³⁸ ό., π., 3-4.

³⁹ Jan Jack Rousseau, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους* (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή., 1999), 70-71.

⁴⁰ ό.π., 3 & Θεόδωρος Δημητρακάκης. «Περιβαλλοντική ηθική και αυτόνομα συστήματα.» (Διπλωματική εργασία). Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (Νοέμβριος 2020), 7-10. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/51954/%CE%94%CE%B7%CE%BC%CE%B7%CF%84%CF%81%CE%B1%CE%BA%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82%20%CE%98%CE%B5%CF%8C%CE%B4%CF%89%CF%81%CE%BF%CF%82%20%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%B2%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B7%CE%B8%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CE%BD%CE%BF>.

υιοθετήσουν αυτού του αλτρουιστικού τύπου συμπεριφορά προς τα άλλα όντα του Ρουσσώ, που είναι και η απαρχή μιας πιο οικοκεντρικής στάσης.⁴¹ Η Λογοτεχνία προσφέρεται και για μια τέτοια προσέγγιση, γιατί ανήκει στις ανθρωπιστικές επιστήμες, που αφορούν στον άνθρωπο ως αυτοσυνείδητο όν.⁴² Αρχικά, μπορεί να συνυπάρξει, όπως καταγράφηκε και αλλού με άλλα γνωστικά αντικείμενα, όπως την Κοινωνιολογία, τις Φυσικές ή Πολιτικές επιστήμες και τη θρησκεία, οδηγώντας σε συγκρίσεις και γόνιμα συμπεράσματα. Επίσης, μπορεί να ευαισθητοποιήσει τα παιδιά και να τα μυήσει στην περιβαλλοντική ηθική. Ως απόρροια, διαπλάθονται νέες γενιές που θα ξέρουν να απεμπολούν κάθε πεπαλαιωμένη ανθρωποκεντρική θεώρηση της φύσης και των ζώων, εφόσον θα αποδίδουν ηθική αξία σε όλους τους έμβιους οργανισμούς και θα έχουν, έτσι, δραστήρια περιβαλλοντική συνείδηση. Ακόμη καλύτερα, μπορούν να διαπλαστούν γενιές που να εμφορούνται με τη νέα ανθρωποκεντρική σκέψη στο πλαίσιο της οικολογίας, όπου πρέπει να αναλάβουμε δράση εμείς για να συνεχίσουμε να ζούμε στον πλανήτη μας. Δε χάνεται, βέβαια η εργαλειακή αξία του μη ανθρώπινου κόσμου, χρησιμοποιείται, όμως, ως θεμέλιο του πολιτισμού μας.⁴³

2.2. Ειδισμός – Αντιειδισμός και Λογοτεχνία

Αρχικά, ο όρος *Ειδισμός* ή *σπισισμός* επινοήθηκε από τον Ritsard Ryder το 1973, ως απόδοση του αγγλικού όρου Speciesism. Στα ελληνικά ο όρος σημαίνει Προκατάληψη ή μεροληπτική διάκριση (μεροληψία) που εδράζεται στα είδη (species). Αφορά στη διάκριση απέναντι στα μη όντα και στα ζώα. Ειδικότερα, διακρίνονται τα ζώα σε ανώτερα και κατώτερα ανάλογα με το είδος τους. Σύμφωνα με τη scala naturae ανώτερα (προεξάρχοντα είδη), θεωρούνται εκείνα που εντάσσονται στο είδος του homo sapiens. Βασίζεται, έτσι, στην αποδοχή της ανωτερότητας του ανθρώπου απέναντι στα υπόλοιπα είδη, άρα (και) στα ζώα, επειδή έχει ανώτερα βιολογικά

---

⁴¹ Πρωτοπαπαδάκης, *Άνθρωποι – Ζώα – Φύση. Από τον Ανθρωποκεντρισμό στον Οικοβιοκεντρισμό. Μια εκδήλωση για τα δικαιώματα της φύσης και της ζωής*.

⁴² Άννα Σωτηριάδου, «Οι σύγχρονες παιδαγωγικές προσεγγίσεις στη διδασκαλία των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Modern pedagogical approaches of education in social and human science», 2ο Διεθνές Βιοματικό Συνέδριο Εφαρμοσμένης Διδακτικής «Διδακτικές Τάσεις και Προκλήσεις στα Σύγχρονα Περιβάλλοντα Μάθησης (Δράμα, 2018), 4. Ανακτήθηκε 13/2/2024 file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/58011249.pdf

⁴³ Καραγεωργάκης, Γεωργόπουλος, «Όταν η Περιβαλλοντική Ηθική συναντά την Πολιτική Οικολογία», 3-4.

χαρακτηριστικά από εκείνα. Στο πλαίσιο αυτό, νομιμοποιείται κάθε μισαλλοδοξία ή καταστροφική συμπεριφορά σε βάρος των μη ανθρώπινων όντων. Βέβαια, μια τέτοια στάση σήμερα απορρίπτεται. Αυτό συμβαίνει επειδή δε θα έπρεπε να καθορίζεται η ανωτερότητα από το είδος. Δεν απορρίπτεται, όμως, ότι το κάθε είδος διαθέτει συμφέροντα.⁴⁴

Με άλλα λόγια, πρόκειται για την εκχώρηση προσοχής, αξιών και δικαιωμάτων στο κάθε άτομο ως προς τα χαρακτηριστικά του είδους του. Ο Richard Ryder, στο πλαίσιο του αντειδισμού, πρέσβευε ότι δεν υπάρχει βασική βιολογική διαφορά (magical) ανάμεσα στον άνθρωπο και τα υπόλοιπα ζώα και για το λόγο αυτό δεν θα πρέπει να γίνεται καμία ηθική διαφοροποίηση/ διάκριση. Ο Βρετανός ψυχολόγος, λοιπόν, μέλος μιας ομάδας διανοούμενων στην Οξφόρδη, στο φυλλάδιο του υποστήριξε ότι δεν υπάρχει αυτή η μαγική (magical) διαφορά ανάμεσα στον άνθρωπο και στα άλλα έμβια όντα. Εκείνος, όμως, που εδραίωσε την έννοια του Ειδισμού, ήταν ο Αυστραλός Peter Singer στο έργο του «Η απελευθέρωση των ζώων» («Animal Liberation»). Όρισε την έννοια αυτή ως ένα είδος (εξού και ειδισμός) προκατάληψης υπέρ των συμφερόντων των μελών του ίδιου είδους και σε βάρος των μελών κάποιου άλλου είδους. Στην προκειμένη περίπτωση πρόκειται για τον άνθρωπο, αφού τίθεται ως προτεραιότητα (ανθρωποκεντρισμός).⁴⁵

Η ειδικτική σκέψη, ως η προκατάληψη υπέρ του ανθρώπου, κατά αντιστοιχία και με την ανθρωποκεντρική, μπορεί να αναγνωριστεί, λοιπόν, με τη συμβολή των λογοτεχνικών κειμένων και να απαξιωθεί από τους μαθητές.⁴⁶ Η Λογοτεχνία είναι το προσφορότερο μέσο, έτσι ώστε να μάθουν οι μαθητές για τον ειδισμό και να τον απορρίψουν. Ο σκοπός του σχολείου είναι, άλλωστε, και η παροχή ανθρωπιστικής παιδείας και υπό του πρίσματος αυτού, έχει εξέχουσα θέση η απομάκρυνση από την παρωχημένη παλιότερη αντίληψη ότι ο άνθρωπος είναι το μόνο έμβιο ον που έχει ηθική αξία. Η ηθική αυτή αξία διευρύνεται μέσα από τη διδασκαλία λογοτεχνικών κειμένων

---

⁴⁴ Σπυρίδων Μανουσέλης, «Διευρύνοντας την ηθική μέριμνα σε μη ανθρώπινες μορφές ζωής» (2019), 1-3. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <https://www.efsyn.gr/epistimi/mihanes-toy-nov/212606-dieyrynontas-tin-ithiki-merimna-se-mi-anthropines-morfes-zois>

⁴⁵ Peter Singer, *Η απελευθέρωση των ζώων*, μετάφραση Σταύρος Καραγεωργιάκης (Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη, 2011), 128-129.

⁴⁶ Σταύρος Καραγεωργιάκης, *Περιβαλλοντική Φιλοσοφία και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Συλλογή Άρθρων*, (Αθήνα: Ευτοπία, 2016), 51.

που ενέχουν το μήνυμα του σεβασμού στη φύση και ειδικά στα ζώα. Η ηθική αξία πλέον περιλαμβάνει και τα μη ανθρώπινα όντα. Ακόμη περισσότερο, τα ζώα πονούν και αυτό διδάσκεται μέσα από τα κείμενα νεοελληνικής λογοτεχνίας. Αν συμπεριλάβουμε, έτσι τον πόνο ως το αίσθημα εκείνο που είναι αρκετό να συμπεριληφθεί ένα όν στην ηθική κοινότητα, τότε εύλογα μεταφέρεται το μήνυμα ότι ο άνθρωπος δεν έχει κανένα δικαίωμα να συμπεριφέρεται με άσχημο τρόπο στα ζώα, προκειμένου να ικανοποιήσει τις δικές του επιθυμίες και ανάγκες.⁴⁷

Ο ειδισμός είναι έτσι μια, κατά κάποιο τρόπο, νομοκρατία, ένα προϊόν του εγκεφάλου, ένας εργαλειακός ορθολογισμός, που καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα φυσικά είδη υπάρχουν μόνο και μόνο επειδή υπάρχουν οι άνθρωποι. Η πραγματικότητα, όμως, θέλει μια κυκλική αιωνιότητα, όπου σταματάει ο άνθρωπος να είναι το επίκεντρο. Παράλληλα, μπορεί σε αυτό το σημείο, να επισημανθεί η αντίληψη του ωφελιμισμού περί συσχέτισης ευτυχίας και αισθαντικότητας. Τα ζώα, λοιπόν, αισθάνονται πόνο και έτσι επανέρχεται το προηγούμενο επιχείρημα για την ηθική αξία των ζώων. Οι μαθητές μπορούν να καταλάβουν την προκατάληψη που ελλοχεύει πίσω από τον ειδισμό, μέσα από τη Λογοτεχνία, κατά αντιστοιχία με άλλες προκαταλήψεις και διακρίσεις, όπως τον ρατσισμό και τον σεξισμό. Η ειδοκρατία, επίσης, καταστρέφει τα φυσικά είδη, εντάσσεται στον ιστορικό και όχι στο φυσικό χώρο, όπως για παράδειγμα, η πρακτική του ολοκληρωτικού πολέμου στις δυτικές κοινωνίες κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν εναντίον της φύσης.⁴⁸ Η Λογοτεχνία, λοιπόν, μπορεί να φέρει τους μαθητές σε επαφή με αυτές τις φιλοσοφικές έννοιες και να τους διδάξει να απορρίπτουν τη διάκριση και την ανισότητα και να επιλέγουν το σεβασμό σε κάθε έμβιο ον, αλλά και στη φύση γενικότερα.

Ο οικοκεντρισμός, συγκριτικά με τον ειδισμό και τον αντιειδισμό, είναι μια θεωρία που αφορά στην περιβαλλοντική ηθική και όχι στο πεδίο των animal ethics. Σύμφωνα με τον οικοκεντρισμό, αποδίδεται ηθική αξία στο σύνολο της φύσης, με ολιστικό τρόπο. Ο ειδισμός (και αντίστοιχα ο αντι-ειδισμός), όπως προαναφέρθηκε, αφορά στις

---

⁴⁷ Άννα Λυδάκη, Γιώργος Μπασκόζος (επιμ., *Περί ζώων, Με λογική και συναίσθημα: 53 κείμενα για τη φιλοζωία* (Αθήνα: Ψυχογιός, 2011). Υλικό από την παρουσίαση στο οπισθόφυλλο του βιβλίου. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <https://www.politeianet.gr/books/9789604962549-sulloogiko-psuchogios-peri-zoon-204113>
Άννα Λυδάκη, *Ο Άνθρωπος και τα Άλλα Ζώα* (Αθήνα: Παπαζήση, 2019).

⁴⁸ Γεώργιος Αραμπατζής, *Παιδεία και Επιστήμη στον Μιχαήλ Εφέσιο εις περί ζώων μορίων Α 1,3 –2,10* (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 2006), 218-229. Ανακτήθηκε <http://repository.academyofathens.gr/document/1620.pdf>

προκαταλήψεις που έχουμε απέναντι στα μη ανθρώπινα ζώα. Μια μη ειδικτική προσέγγιση λοιπόν, που θέλει να αποδώσει ηθική αξία στα ζώα, είναι μη ολιστική, είναι ατομοκεντρική, αφού αποδίδει αξία σε κάθε ένα ζώο. Η έρευνα, λοιπόν, γύρω από τη θέση των ζώων στα λογοτεχνικά κείμενα, αφενός βοηθά στην κατανόηση της σχέσης του ατόμου με το περιβάλλον και τα άλλα είδη και αφετέρου, ασκεί επίδραση στη διαμόρφωση της οπτικής για τα άλλα όντα. Για παράδειγμα, η θυσία ενός ζώου λαμβάνεται κακώς ως επιβεβαίωση του ανδρισμού. Ένα ανάλογο παράδειγμα είναι και αυτό της επιβεβαίωσης της αρρενωπότητας μέσα από το κυνήγι των ζώων.⁴⁹

Καταληκτικά, τα ζώα κυρίως, με εύπλαστο τρόπο (καλοκάγαθα, τέρατα, ανθρωπόμορφα όντα κ.α.) εξυπηρετούν τόσο τις ανάγκες του έργου, όσο και την ανάγκη προσεταιρισμού φιλοσοφικών εννοιών.⁵⁰ Στο πλαίσιο αυτό, τα ζώα αποτελούν, κατά κάποιο τρόπο, ξεχωριστή υπόσταση που προσιδιάζει στον άνθρωπο και δε λειτουργούν απλά ως μέσα ή χρηστικά αντικείμενα.⁵¹

2.3. Η ηθική διάσταση των ζώων

Η ηθική διακρίνεται στους κανονιστικούς όρους (morals), είναι, δηλαδή, σύνολο από ιδεολογικές και συναισθηματικές αρχές, Η λέξη χρησιμοποιήθηκε πρώτα από το Αριστοτέλη και μετά από τους Στωϊκούς φιλοσόφους. Από την άλλη, πρόκειται για την «επιστήμη της ηθικότητας», μια διευκρίνιση των εννοιών του ηθικού λόγου (ethics). Η βιοηθική είναι οι τύποι ηθικής ως αντέρεια στις αρχές που προκύπτουν από την αλόγιστη ανάπτυξη της βιοϊατρικής και βιοτεχνολογίας. Η κοινωνία είναι εκείνη που πρέπει να βάλει τον άνθρωπο στο ηθικό τρόπο σκέψης. Είναι, λοιπόν, ζήτημα καλύτερης οργάνωσης της κοινωνίας μας, αν θα συμπεριλάβει στον κύκλο της ηθικής σκέψης και τα ζώα.⁵²

---

⁴⁹ Josephine Donovan, «Becoming men and Animal Sacrifice: Contemporary Literary Examples». *Creatural Fictions*,(X.x.), 91. Ανακτήθηκε 13/2/2024 https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-137-51811-8_5

⁵⁰Shun Yin Kiang, «Friendship or Representing more than Human Subjectivities and Spaces in J. R Ackerley's My Dog Tulip. *Creatural Fictions*,(X.x.), 127-148. Ανακτήθηκε 13/2/2024 https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-137-51811-8_7

⁵¹ Warwick, Fox, «Από την ανθρωποκεντρική και αισθαντική αντίληψη για τα όντα στην οικοκεντρική θέση», στο: Κ. Βουδούρης (επιμ.), *Φιλοσοφία και Οικολογία* (Αθήνα: Ιωνία, 1999), 153-165.

⁵² Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, «Ηθική και βιοηθική». *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, no.8, 1-26,(2015), 3.Ανακτήθηκε 13/2/2024 <https://doi.org/10.12681/sas.715>.

Ο άνθρωπος, κατά την ισχύουσα θέση, έχει άμεσο καθήκον απέναντι στα υπόλοιπα ζωντανά όντα. Σύμφωνα με την οπτική του Regan, χρειάζεται ένα άμεσο και όχι ένα έμμεσο καθήκον, προκειμένου να επιλυθεί το ζήτημα της παραβίασης των δικαιωμάτων των ζώων. Ο άνθρωπος βρίσκεται, εκ των πραγμάτων, σε υπερισχύουσα θέση, εφόσον είναι εκείνος που ενέταξε τα ζώα στα κοινωνίες του και καθιέρωσε τους τρόπους συνύπαρξης μαζί τους. Είναι εκείνος που μπορεί να τα καταπιέζει, να ασκεί βία ή να τα εκμεταλλεύεται, χωρίς καμία σχεδόν αντίδραση από μέρους τους. Υπό αυτό το πρίσμα, είναι ο μόνος που μπορεί να αλλάξει στάση απέναντί τους, αναδιαρθρώνοντας τη συμπεριφορά του ως προς το ηθικότερο, χωρίς να περιμένει ανταλλάγματα, καθώς ο άνθρωπος διαθέτει τον ορθολογισμό, ενώ τα ζώα όχι.⁵³

Ειδικότερα, κατά τον Πλούταρχο και τον Πορφύριο, η κατάσταση στην οποία περιέρχονται τα ζώα οφείλεται μόνο στην πλεονεξία του ανθρώπου, αρκεί να ξεφύγει από την ανθρωποκεντρική ηθική του. Τα ζώα από μόνα τους δεν μπορούν να αντιδράσουν ακυρώνοντας όποια συμπεριφορά του ανθρώπου, ούτε και να επαναστατήσουν και να χειραφετηθούν. Ο άνθρωπος αντίθετα, έχει τη δυνατότητα να φερθεί με όποιο τρόπο θέλει ικανοποιώντας τις ανάγκες και τις επιθυμίες του, άλλοτε με εγωιστική και άλλοτε με αλτρουιστική συμπεριφορά. Για τον Πορφύριο συγκεκριμένα τα ζώα έχουν ψυχή και για αυτό ακολουθούν κάποιο προγραμματισμό που δε βασίζεται στην τύχη ή την αοριστία, εφόσον οι πράξεις τους έχουν κάποιο σκοπό. Επίσης, διαθέτουν μνήμη, βραχύβια ή μη, αφού μπορούν να θυμούνται καταστάσεις ή συμπεριφορές. Έχουν, δηλαδή, κάποιου είδους συνείδηση, χωρίς να υπάρχει σιγουριά για το είδος των εμπειριών που έχουν ή για τη σύγκρισή τους με αντίστοιχες εμπειρίες του ανθρώπου.⁵⁴ Παράλληλα, τα ζώα χρησιμοποιούν κάποιο

---

⁵³ Julian H. Franklin, *Animal Rights and Moral Philosophy* (Columbia University Press, 2007), 21, 158 & Peter, Singer. «Αντιμετωπίζοντας τα Ζώα με Ηθική», στο Άννα Λυδάκη, Γιάννης Μπασκόζος (επ.), *Περί Ζώων, Με Λογική και Συναίσθημα* (Αθήνα: Ψυχογίος, 2011), 357-361.

⁵⁴ Σταύρος Καραγεωργάκης, «Συγγένειες μεταξύ της αρχαιοελληνικής και σύγχρονης επιχειρηματολογίας για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων», στο: Έλενα Παπανικολάου (επ.), *Περιβάλλον, Κοινωνία, Ηθική* (Τόμος Πρακτικών 2ης Διεθνούς Ημερίδας Περιβαλλοντικής Ηθικής). (Αθήνα: Αειφορία 2010), 176-195 & A. Hills, “*Do animals have rights*”?, (Cambridge: Icon Books), 31, 54 & Πορφύριος, *Περί αποχής εμψύχων*, (Αθήνα: Πύρινος Κόσμος, 2020) & Αντιγόνη Ηλιάδου, «Τα ζώα ως πρόσωπα: Προς μία υπέρβαση του ειδολογικού σφωβινισμού Από τον Πορφύριο στον Tom Regan» Διπλωματική εργασία, (Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, 2016), 56. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <http://ikee.lib.auth.gr/record/286796/files/GRI-2017-18151.pdf> & Καραγεωργάκης, Γεωργόπουλος, «Όταν η Περιβαλλοντική Ηθική συναντά την Πολιτική Οικολογία», 3-4 & Καραγεωργάκης, *Ζώα στα πλοκάμια της ανθρωπίνης ηθικής*, 26-27.

κώδικα επικοινωνίας, τις «φωνές των εμψύχων» κατά τον Πορφύριο. Μπορεί να μην είναι έναρθρος ο λόγος τους, όπως η γλώσσα του ανθρώπου, όμως λειτουργεί ως μέσο αλληλεπίδρασης με τα υπόλοιπα ομοειδή του όντα. Ένα τέτοιο παράδειγμα, είναι ο χορός των μελισσών, προκειμένου να πληροφορηθούν οι άλλες μέλισσες για την ύπαρξη φαγητού. Μπορεί ο συγκεκριμένος κώδικας επικοινωνίας να μη γίνεται κατανοητός από τους ανθρώπους, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπάρχει.⁵⁵

Για τον Rousseau, τα ζώα είναι όντα που συναισθάνονται και για αυτό το λόγο τους αξίζει η ηθική αναγνώριση, χωρίς ωστόσο η θέση του να είναι τόσο ισχυρή για να αλλάξει η στάση του ανθρώπου απέναντι σε αυτά, για λόγους που δεν αφορούν το παρόν πόνημα. Όμοια, και ο John Rawls έκανε λόγο για ηθικό χρέος του ανθρώπου απέναντι στα ζώα και στη φύση συνολικά, χωρίς να διαβλέπει ακριβώς ποιο είναι αυτό, ούτε, επίσης, θεωρεί ότι το χρέος αυτό έχει κάποια θέση στις κοινωνικές συμβάσεις. Ο Ο Σίνγκερ και ο Μπένθαμ βασίζονται στην ηθική της ισότητας για να στηρίξουν τη συμμετοχή των ζώων στην ηθική κοινότητα.⁵⁶

Ήδη, και η σύγχρονη πραγματικότητα αναφορικά με τα πειράματα καταδεικνύει μια αναγνώριση κάποιας ηθικής απέναντι στα ζώα. Τα ζώα είναι εκείνα που δε μπορούν να συναινέσουν στην όποια χρησιμοποίησή τους σε πειράματα, σε αντίθεση με τον άνθρωπο. Αυτή η χρήση τους, λοιπόν, έχει αρχίσει σταδιακά να περιορίζεται, καθώς πολλές βιομηχανίες και εταιρείες έχουν πάψει να χρησιμοποιούν πειραματόζωα, πρωτίστως και για ωφελμιστικούς λόγους, μια και κάτι τέτοιο κάνει κακό στην εμπορική τους φήμη, καθώς δημοσιοποιείται η φρίκη των πειραμάτων. Επίσης, οι επιστήμονες γνωρίζουν ότι μερικά πειράματα δεν αποφέρουν κάποιο όφελος. Για αυτή την ανηθικότητα, σίγουρα δε μπορεί κανείς να κατηγορήσει τον επιστήμονα, γιατί, ίσως, το εκπαιδευτικό σύστημα διδάσκει ότι μπορούν οι επιστήμονες να χρησιμοποιούν τα ζώα ως εργαλεία.⁵⁷ Ο άνθρωπος με τρόπο ανήθικο, ίσως πάλι, θεωρεί τα ζώα ως

---

⁵⁵ ό.π..

⁵⁶Norm Phelps, “*The Longest struggle: Animal Advocacy From Pythagoras to Pet*”,. (New York: Lantern Books, 2007), στο Αντιγόνη Ηλιάδου, «Τα ζώα ως πρόσωπα: Προς μία υπέρβαση του ειδολογικού σωβινισμού Από τον Πορφύριο στον Tom Regan», 56.

&Σταύρος Καραγεωργιάκης, «Peter Singer: Ένας συνεπής ωφελμιστής», Εισαγωγή στο Peter, Singer, *Η απελευθέρωση των ζώων*, 2018, 14. Ανακτήθηκε 23/2/2024 file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/Peter_Singer-1.pdf

⁵⁷ Singer, *Η απελευθέρωση των ζώων*, 128.

κατώτερα, απλά επειδή έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά από εκείνον. Αν υπήρχε τρόπος να ξεπεραστεί αυτή η ανισότητα, τότε θα μπορούσε να γίνει λόγος για την αναγνώριση κάποιων δικαιωμάτων στα ζώα, με πρωταρχική την αναγνώριση της ελευθερίας. Η ελευθερία, όμως, αναγνωρίζεται ως δικαίωμα σε όλους τους ανθρώπους, μολονότι δεν έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά ή τις ίδιες δυνατότητες. Άρα, η διάκριση σε βάρος των ζώων δείχνει ότι η υπεροχή του ανθρώπου σε βάρος των υπολοίπων ειδών βασίζεται σε μια προγενέστερη και προϋπάρχουσα ειδολογική μόνο διαφορά.⁵⁸

2.4. Η ηθική διάσταση της Λογοτεχνίας

Το λογοτεχνικό έργο προϋποθέτει μια σχέση εξ ορισμού ηθικής χροιάς ανάμεσα στον καλλιτέχνη και στο ακροατήριο. Αυτό συμβαίνει επειδή, η λογοτεχνία διαθέτει από τη φύση της ηθική διάσταση, εφόσον επιτρέπει να συμπάσχει κανείς μαζί με άλλους και αυτό οφείλεται στην ιδιαίτερη χρήση της γλώσσας που απευθύνεται τόσο στη νοητική όσο και στη θυμική πλευρά του ανθρώπου. Παράλληλα, έχει έρθει πλέον ο καιρός της υπέρβασης του μοντέλου της ανάγνωσης και της ερμηνείας, γνωστό με τον όρο του Πολ Ρικέρ «ερμηνευτική της υποψίας», που υποβιβάζει το γνωστικό κείμενο σε αντικείμενο και όχι σε πηγή γνώσης, καταδικασμένο απλά να επιβεβαιώνει συμπεράσματα στα οποία έχουν καταλήξει άλλοι. Αντί να θεωρείται χρήσιμη η λογοτεχνία, χρειάζεται να είναι και χρησιμοποίησιμη. Σύμφωνα με τη Felski, απαιτείται να συνυπάρξει η λογοτεχνία με τις σύγχρονες ανάγκες και να ηθικοποιεί περισσότερο από ποτέ τον αναγνώστη. Η ηθική της ανάγνωσης μπορεί να παρέχει μια άλλη προοπτική προσέγγισης των λογοτεχνικών κειμένων. Υπάρχουν, λοιπόν, δύο τρόποι ηθικής ανάγνωσης. Ο πρώτος είναι η ηθική της «ερμηνευτικής απορίας», που πλησιάζει περισσότερο στο αισθητικό μια και τα κείμενα με εντονότερη ερμηνευτική αμφισημία θεωρούνται και τα περισσότερο αξιόλογα. Ο δεύτερος τρόπος είναι η «ηθική της ανταπόκρισης», που είναι πλησιέστερη στο ηθικολογικό και η οποία επιμερίζεται στην «ηθική της απόστασης» και την «ηθική της συμπάθειας» απέναντι στα λογοτεχνικά πρόσωπα. Η τελευταία προϋποθέτει τη θυμική μέθεξι του αναγνώστη και τη στάση του απέναντι στην ετερότητα καταστάσεων και προσώπων.⁵⁹

---

⁵⁸ Καραγεωργάκης, «Συγγένειες μεταξύ της αρχαιοελληνικής και σύγχρονης επιχειρηματολογίας για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων», 176-195.

⁵⁹ Δημήτρης Τζιόβας, *Η πολιτισμική Ποιητική της ελληνικής Λογοτεχνίας. Από την ερμηνεία στην ηθική*. (Κρήτη: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017).

Σε ότι αφορά τη λογοτεχνία και τα ζώα, λοιπόν, ο εκπαιδευτικός χρειάζεται να καλλιεργήσει την ενσυναίσθηση των μαθητών απέναντί τους, μαθαίνοντας τους να μπαίνουν νοερά στη θέση των ζώων, όπου οι καταστάσεις το επιτρέπουν. Αφετέρου, απαιτείται ανάπτυξη της συμπάθειας των μαθητών προς κάθε μη ανθρώπινο ον. Ο δάσκαλος, λοιπόν, με την «ηθική της συμπάθειας», κατά Smith και Hume, συμβάλλει σε μια άλλη ερμηνεία των κειμένων. Σαρανταεννιά χρόνια μετά την έκδοση του «Απελευθέρωση των Ζώων» από τον Peter Singer, χρειάζεται πλέον εκείνη η ερμηνεία που αφορμάται από την αποδοχή ότι ηθική κοινότητα περιέχει και άλλα είδη όντων εκτός του ανθρώπου. Έτσι, μέσα από τη λογοτεχνία μπορεί να προσεγγίσει ο μαθητής την «ηθική της συμπάθειας» στο πεδίο της ηθικής για τα ζώα και να εκδηλώσει θετικά συναισθήματα για την κατανόηση της θέσης τους, την προστασία και την ευζωία τους, αναπτύσσοντας συναισθήματα αλτρουισμού και απέναντι στα άλλα είδη.⁶⁰

Ως απόρροια, ο μαθητής χρειάζεται να αντιμετωπίζεται και να ενεργεί ως ηθικό πρόσωπο που δεσμεύεται απέναντι στην προστασία των ζώων μέσα από την έννοια της δικαιοσύνης μεταξύ των γενεών. Καλό είναι ο δάσκαλος, να καταστήσει σαφές ότι η συμπεριφορά δε ρυθμίζεται μόνο από το νόμο ή το συναίσθημα, αλλά καθορίζεται και από την ηθική διάσταση των πράξεων του ανθρώπου. Στο πλαίσιο αυτό, καθίσταται σαφές ότι ο σύγχρονος άνθρωπος έχει δικαίωμα να ζει σε ένα ισορροπημένο περιβάλλον, όμως παράλληλα, έχει και υποχρέωση να κληροδοτήσει στους επόμενους ότι κληρονόμησε από τις προηγούμενες γενιές. Είναι σα μια ηθική συμφωνία μεταξύ των γενεών. Έτσι, τα παιδιά γίνονται οι καλύτεροι φύλακες αυτής της δικαιοσύνης μεταξύ των γενεών και συνειδητοποιούν ότι πρόκειται για κάτι σύμφωνο με την ανθρώπινη φύση και πως κάθε αντίθετη προς το περιβάλλον και τα ζώα πράξη θα ήταν παράλογο να συμβαίνει.⁶¹ Ήδη, από την αρχαιότητα θεωρούνταν, για παράδειγμα, από

---

⁶⁰ Σταύρος Καραγεωργιάκης, «Η ενσυναίσθηση ως βάση για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων.» 3^ο Συνέδριο Περιβαλλοντικής Πολιτικής και Διαχείρισης με τίτλο «Αναζητώντας την Ηθική στην Πολιτική: θέματα και προβλήματα της Βιοηθικής και της Περιβαλλοντικής Ηθικής και Φιλοσοφίας», (Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010), 1,2,4. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <https://animalscare.gr/new/wp-content/uploads/2012/06/Empathyasbasisfortheethicalassessmentofanimals.pdf,σς>

⁶¹ Ευάγγελος Μανωλάς, Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης και Ιωάννης Τσαντόπουλος, «Διεθνής Περιβαλλοντική Πολιτική: Αναμετρήσεις με το Μέλλον» (Fall 2013): 181-182. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <https://protopapadakis.gr/wp-content/uploads/2017/03/E.-D.-Protopapadakis-Intergeneration-Justice-a-Kantian-Approach.pdf>

τον Πυθαγόρα, ότι υπάρχει ένα δίκαιο που απαγορεύει την κακομεταχείριση των ζώων. Ο Εμπεδοκλής πίστευε στην μετενσάρκωση των ζώων, ήταν κατά των θυσιών και δεν κατανάλωνε κρέας. Στη Χρυσή Εποχή, επίσης, οι άνθρωποι ήταν χορτοφάγοι. Ο Πλάτωνας πίστευε ότι οι σκύλοι είναι φιλομαθείς και φιλόσοφοι, επειδή μπορούν να διακρίνουν το εχθρικό από το φιλικό. Σε αυτές τις αντιλήψεις βρήκε τα ερείσματα η σύγχρονη περιβαλλοντική ηθική και «δέθηκαν τα ζώα στα πλοκάμια του δικαίου και της ηθικής».⁶²

Β' ΜΕΡΟΣ: ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΕΡΕΥΝΑΣ

1. Κεφάλαιο πρώτο: Ερευνητικό πλαίσιο

1.1. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Με σκοπό τη θέαση της παρούσας έρευνας ως μια επιπρόσθετη προσπάθεια στην ερευνητική βιβλιογραφία, χρειάζεται να γίνει μια βιβλιογραφική ανασκόπηση σχετική με ανάλογες έρευνες στην Ελλάδα, μια και το υλικό μας συνδέεται άρρηκτα με το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Αναφορικά με το θέμα, λοιπόν, η φύση και τα ζώα στα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Γυμνασίου – Λυκείου, ομολογουμένως δεν έχουν διεξαχθεί ή εμείς τουλάχιστον δεν έχουμε εντοπίσει, πολλές έρευνες σε εθνικό επίπεδο. Υπάρχουν κάποιες έρευνες γενικότερου ενδιαφέροντος, αναφορικά με την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και τη Λογοτεχνία, έμμεσα κυρίως, και κάποιες άλλες που συνδέονται με το περιβάλλον και τα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» του Γυμνασίου. Επίσης, και στη διεθνή βιβλιογραφία υφίστανται μελέτες κυρίως που αφορούν στη συσχέτιση περιβάλλοντος και παιδικής λογοτεχνίας ή στις αντιλήψεις των παιδιών και στην αξιολόγηση των παρεμβάσεων που αξιοποιούν τη λογοτεχνία ως διδακτικό υλικό.⁶³

---

⁶² Καραγιωργάκης, Γεωργόπουλος, «Όταν η Περιβαλλοντική Ηθική συναντά την Πολιτική Οικολογία», 3-4 & Σταύρος Καραγεωργάκης, *Ζώα στα πλοκάμια της ανθρώπινης ηθικής* (Αθήνα: ΕΥΤΟΠΙΑ, 2019), 25,26.41.42. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/93265562.pdf>

⁶³ Σεβαστή Ματθαίου, «Η αντιμετώπιση περιβαλλοντικών προβλημάτων στα λογοτεχνικά βιβλία ελλήνων συγγραφέων της δεκαετίας 1999-2008, για αναγνώστες 4-10 ετών.» *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, no.10, (2011): 39 doi:<http://dx.doi.org/10.12681/icw.18051>. Ανακτήθηκε 17/2/2024 <http://epublishing.ekt.gr> | e-Publisher: EKT | Downloaded at 04/07/2019 05:54:10

Το 2008, λοιπόν, η Ευδοξία Τρεμπελά, παρουσιάζει τη διπλωματική της στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με θέμα «Η περιβαλλοντική αγωγή στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ο ρόλος των σχολικών εγχειριδίων.» Όπως διαφαίνεται και από τον τίτλο της εργασίας της, η συγκεκριμένη ερευνήτρια θέλει να ελέγξει το κατά πόσο εφαρμόζουν οι εκπαιδευτικοί περιβαλλοντικά προγράμματα και τον αντίστοιχο ρόλο των σχολικών εγχειριδίων. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, το μεγαλύτερο ποσοστό καθηγητών που εφαρμόζουν προγράμματα περιβαλλοντικής αγωγής ή έχουν ως στόχο την οικολογική ευαισθητοποίηση των μαθητών ήταν φιλόλογοι και μπορεί έτσι να υπαχθεί έμμεσα και η Λογοτεχνία στο πλαίσιο αυτό. Όμως, η συγκεκριμένη έρευνα έχει ως υλικό μόνο τα σχολικά εγχειρίδια των θετικών μαθημάτων και όχι τα βιβλία της Λογοτεχνίας.⁶⁴

Έπειτα, η Χαρά Κυριακάκη διεξήγαγε το 2014 την πιο βασική επί του θέματος έρευνα με θέμα «Οι περιβαλλοντικές αξίες μέσα από τα κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο». Η έρευνα δημοσιεύτηκε την ίδια χρονιά στον «Παιδαγωγικό Λόγο». Η ερευνήτρια με τη μέθοδο της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου και με εργαλείο τον πίνακα περιβαλλοντικών αξιών της Sauvé, εξετάζει κατά πόσο προάγονται οι περιβαλλοντικές αξίες μέσα από τα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Α' και Β' Γυμνασίου. Η εν λόγω έρευνα καταλήγει στο ότι τα επιλεγμένα κείμενα έχουν τη δυνατότητα να καλύψουν το περιεχόμενο της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, της Περιβαλλοντικής Ηθικής και των αντίστοιχων αξιών τους.⁶⁵

Το 2020, η Μπούρα θα παρουσιάσει τη διπλωματική της στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου με τίτλο «Απόψεις των φιλόλογων για τη συμβολή της λογοτεχνίας στην περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση των μαθητών/μαθητριών στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη». Όπως φαίνεται και από τον τίτλο της εν λόγω εργασίας, η ερευνήτρια στοχεύει να συλλέξει πληροφορίες από εκπαιδευτικούς για το ερευνητικό της ερώτημα που αφορά τις απόψεις τους για την αξιοποίηση των λογοτεχνικών κειμένων με στόχο την προώθηση της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο

---

⁶⁴ Τρεμπελά, «Η περιβαλλοντική αγωγή στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Ο ρόλος των σχολικών εγχειριδίων», 83-88.

⁶⁵ Χαρά Κυριακάκη, Οι περιβαλλοντικές αξίες μέσα από τα κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο. *Παιδαγωγικός Λόγος*. Τεύχος 1/ (2017): 41,54. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <https://www.plogos.gr/arxeio.htm>

αναφοράς στη φύση και στα ζώα. Το συμπέρασμα της μελέτης ήταν ότι τα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Γυμνασίου και Λυκείου συμβάλλουν στην ευαισθητοποίηση των μαθητών σε θέματα οικολογικού ενδιαφέροντος.⁶⁸ Συμπερασματικά, οι σχετικές έρευνες είναι λίγες και οι ερευνητές είναι σπουδαστές κυρίως. Για να συνεχιστεί αυτή η διαλεκτική, σκοπίμως και η βιβλιογραφία της παρούσας εργασίας, επιλέχθηκε να συνδέεται περισσότερο με έρευνες και μελέτες φοιτητριών και φοιτητών.

1.2 Αναγκαιότητα έρευνας και διατύπωση ερευνητικού προβλήματος

Από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση προκύπτει ότι η έρευνα γύρω από τη φύση και τα ζώα στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γυμνασίου – Λυκείου είναι αρκετά περιορισμένη. Για το λόγο αυτό είναι απαραίτητη άλλη μια έρευνα που θα φωτίσει τον τρόπο που συνδέεται η Λογοτεχνία με την περιβαλλοντική αγωγή μέσα από τη διδασκαλία των λογοτεχνικών κειμένων που εμπεριέχονται στα σχολικά εγχειρίδια Λογοτεχνίας Γυμνασίου – Λυκείου. Επιπροσθέτως, είναι ωφέλιμη μια κατηγοριοποίηση της αναφοράς στη φύση και στα ζώα, η οποία θα μπορούσε να είναι χρήσιμη για τον εκπαιδευτικό που διδάσκει Λογοτεχνία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι οποιαδήποτε μελέτη ή έρευνα που αφορά στη φύση και στα ζώα είναι τόσο απαραίτητη όσο αναγκαία είναι η θεραπεία της αποξένωσης των νέων γενιών από το φυσικό περιβάλλον. Παράλληλα, ο βηματισμός του ανθρώπου στη γη έχει ολέθριες συνέπειες για τα ζώα και τα φυτά. Σε μια εποχή οικολογικής κρίσης, χρειάζεται περισσότερο από ποτέ να ξαναβρεί ο άνθρωπος το σωστό βηματισμό του πάνω στη Μητέρα Γη. Για να γίνει αυτό πραγματικότητα, απαιτείται ως προϋπόθεση η οικολογική συνείδηση.⁶⁹ Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η λογοτεχνία είναι από τα καλύτερα παιδαγωγικά μέσα, προκειμένου να ευαισθητοποιηθούν οι μαθητές για τα

---

⁶⁸Δήμητρα Ράπτη, «Οι αναφορές στα ζώα στα Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας που διδάσκονται στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση οι Ομογενείς στο Ελληνικό Γυμνάσιο - Λύκειο της Ίμβρου», Διπλωματική εργασία (Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Φιλοσοφική Σχολή, Κατεύθυνση Ηθική Φιλοσοφία, Δίκαιο και Ευζωία των Ζώων), 16-44. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/3331373>

⁶⁹ Τσεβρένη, Ξανθόπουλος, «Θεραπεύοντας την αποξένωση των νέων από τη φύση. Για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση», 1,2.

περιβαλλοντικά προβλήματα, να αγαπήσουν ξανά τη φύση και τα ζώα. Αυτό ακριβώς, επιχειρείται να καταδειχθεί μέσα από τη συγκεκριμένη έρευνα: η ομορφιά και η καταστροφή της φύσης και η λειτουργία των ζώων σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της ζωής. Και αυτό κρίνεται αναγκαίο, γιατί μέσα από τη μαγεία της λογοτεχνίας μπορεί να καλλιεργηθεί η οικολογική συνείδηση.

Το ερευνητικό πρόβλημα είναι, λοιπόν, κατά πόσο τα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Γυμνασίου – Λυκείου πρωτίστως προβληματίζουν για ζητήματα που αφορούν στη φύση και στα ζώα και εμμέσως συμβάλλουν στην καλλιέργεια θετικής στάσης των εφήβων απέναντι σε αυτά.

1.3. Τα ερευνητικά ερωτήματα

Η Λογοτεχνία είναι Τέχνη και οι τέχνες ομολογουμένως μπορούν και πρέπει να συμβάλουν στην επαφή των νέων με τη φύση και τα ζώα. Άλλωστε, αυτό είναι και το ζητούμενο, η επαφή.⁷⁰ Τα λογοτεχνικά κείμενα, λοιπόν, σε όποια χρονική ή ιστορική περίοδο ανήκουν μπορούν να «μιλήσουν» με τον καλύτερο τρόπο για την αξία της φύσης και των άλλων έμβιων οργανισμών ή και εκ του αντιθέτου, για την καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος και για την έλλειψη σεβασμού απέναντι στους υπόλοιπους ζωντανούς οργανισμούς που διαβιούν στον πλανήτη. Τα ερευνητικά ερωτήματα που προκύπτουν, λοιπόν, είναι:

-Τα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Γυμνασίου – Λυκείου περιέχουν κείμενα που μπορούν να φέρουν σε επαφή τους μαθητές με τη φύση και τα ζώα;

-Είναι εφικτό μέσα από τα κείμενα αυτά να διαμορφωθεί εμμέσως μιας αρμονική στάση συνύπαρξης με τη φύση και τους υπόλοιπους έμβιους οργανισμούς;

1.4. Το υλικό της έρευνας

Για την εκπόνηση της παρούσας έρευνας επιλέχθηκαν τα διαδραστικά σχολικά βιβλία των «Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» των τάξεων Γυμνασίου – Λυκείου. Το υλικό, λοιπόν, της συγκεκριμένης διπλωματικής εργασίας αποτελείται από τα έξι

---

⁷⁰ Μαρία Μπελίτου, Τέχνη και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση/ Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη. Διπλωματική εργασία, (Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Τμήμα Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, 2020), 56. Ανακτήθηκε 13/2/2024
<https://dspace.uowm.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/1815/Belitou%20Maria.pdf?sequence=1>

διαδραστικά σχολικά βιβλία, τρία των τάξεων του Γυμνασίου και τρία των τάξεων του Λυκείου. Πρόκειται για βιβλία αναρτημένα στο διαδίκτυο, στον ιστότοπο «<http://ebooks.edu.gr>», υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού. Μπορεί να περιηγηθεί κανείς, τόσο στο εξώφυλλο και των πίνακα περιεχομένων κάθε βιβλίου, όσο και σε συγκεκριμένο κείμενο. Από αυτά τα βιβλία κατόπιν, επιλέχθηκαν κάποια κείμενα, ποιήματα και πεζά στα οποία γίνεται αναφορά στη φύση ή στα ζώα. Τα κείμενα αυτά επίσης κατηγοριοποιήθηκαν ανά θεματική ενότητα, ανάλογα με το ρόλο της φύσης και των ζώων σε αυτά. Επειδή, όμως, κάποια κείμενα ανήκουν σε δύο ή περισσότερες από τις κατηγορίες της έρευνας, ο όρος που θα αναφέρεται είναι κειμενικές αναφορές και όχι κείμενα. Επιλέχθηκαν, λοιπόν, 72 κειμενικές αναφορές στη φύση και στα ζώα από τα έξι σχολικά βιβλία Λογοτεχνίας Γυμνασίου – Λυκείου.

Για την ομαδοποίηση του συγκεκριμένου υλικού επιλέχθηκε η κατηγοριοποίηση ανά θεματική. Στα σχολικά εγχειρίδια των τάξεων της Α' και Β' Γυμνασίου, υπάρχει ξεχωριστή θεματική ενότητα με κείμενα περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος, η οποία μάλιστα βρίσκεται στην αρχή των ενότητων και στις δύο τάξεις. Έτσι, αξιοποιήθηκαν κειμενικές αναφορές από κάποιες από τις ενότητες από τα βιβλία αυτά: Ενότητα 1: Ο άνθρωπος και η φύση, Πόλη – Ύπαιθρος, Ενότητα 2: Λαογραφικά, Ενότητα 4: Θρησκευτική Ζωή, Ενότητα 6: Παλαιότερες μορφές ζωής, Ενότητα 7: Ταξιδιωτικά κείμενα, Ενότητα 12: Προβλήματα της σύγχρονης ζωής Ενότητα 13: Οι φίλοι μας τα ζώα. Οι υποενότητες αυτές εντάχθηκαν, βέβαια, σε άλλες κατηγορίες, ανάλογα με τις απαιτήσεις της έρευνας.

Στα σχολικά εγχειρίδια των τάξεων της Γ' Γυμνασίου, αλλά και των τριών τάξεων του Λυκείου, δεν υπάρχει ξεχωριστή ενότητα περιβαλλοντικής συσχέτισης. Η ανθολόγηση, λοιπόν, των κειμένων από αυτά τα βιβλία έγινε με γνώμονα, είτε τη θέαση της φύσης και των ζώων ως βασική θεματική τους, είτε την αναφορά σε εκείνα με κάποιον τρόπο. Στα συγκεκριμένα σχολικά εγχειρίδια, η διάκριση των θεματικών τους γίνεται και με βάση τον διαχωρισμό της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας σε περιόδους και αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον μια και δίνεται η δυνατότητα μελέτης της χρήσης της φύσης και των ζώων και σύμφωνα με την ιστορική εξέλιξη της Λογοτεχνίας (από τον 9ο αιώνα μ.Χ. μέχρι τα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα). Παράλληλα, στο σχολικό εγχειρίδιο της Α' Λυκείου υπάρχει μια παρένθετη ενότητα που αφορά στην Ξένη Λογοτεχνία, προκειμένου να διαφανεί η διαλεκτική των κειμένων. Τέλος, στο σχολικό

βιβλίο της Β' Λυκείου, χαρτογραφείται η ιστορική εξέλιξη της Λογοτεχνίας από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι την περίοδο του μεσοπολέμου και στα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» της Γ' Λυκείου μελετώνται έργα των λεγόμενων μεταπολεμικών ποιητών και των νεότερων λογοτεχνών, ενώ στο τέλος υπάρχει ένα παράρτημα αφιερωμένο στην Ξένη Λογοτεχνία. Και από τα σχολικά αυτά βιβλία σταχυολογήθηκαν κάποια κείμενα που αναφέρονται στη φύση και στα ζώα.

1.5. Σκοπός και στόχοι έρευνας. Ερευνητική μέθοδος.

Ο βασικός σκοπός της έρευνας είναι η μελέτη της ύπαρξης κειμένων στα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Γυμνασίου – Λυκείου που να προβληματίζουν και να ευαισθητοποιούν αναφορικά με τη φύση και τα ζώα. Στο πλαίσιο αυτό, στόχοι του παρόντος πονήματος είναι: 1. Η δυνατότητα των «Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» να φέρουν σε επαφή τον έφηβο με θέματα που άπτονται της φύσης και των ζώων. 2. Ο εντοπισμός των συγκεκριμένων θεμάτων που συνδέονται με το φυσικό περιβάλλον και τους υπόλοιπους έμβιους οργανισμούς. 3. Η διερεύνηση της σύνδεσης μεταξύ των κειμένων και της καλλιέργειας της οικολογικής συνείδησης και της φιλοζωίας. 4. Η ανάδειξη της σημασίας της χρήσης των «Κειμένων της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» στην προαγωγή των στόχων της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης.

Για τους παραπάνω στόχους κρίθηκε ως καταλληλότερη για την παρούσα έρευνα η ερμηνευτική μέθοδος. Η εισαγωγή σε κάθε επιστήμη οφείλει να απαντά σε ένα διττό προβληματισμό. Αρχικά, να ανταποκρίνεται στο ερώτημα σχετικά με τον τομέα και με ποιους τρόπους τον διερευνά (αντικείμενο και μέθοδοι έρευνας). Επίσης, πρέπει να απαντά στο ερώτημα «πόσο έγκυρη είναι η παραγόμενη γνώση» (εγκυρότητα). Το αντικείμενο προσεταιρίζεται από την παιδαγωγική από δύο όψεις. Η πρώτη είναι η Αναλυτική ή εμπειρική προσέγγιση και η δεύτερη είναι η Συνθετική. Σύμφωνα με τη Συνθετική τα παιδαγωγικά φαινόμενα εντάσσονται πάντα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, τα προβλήματα συνδέονται με τους παράγοντες που τα επηρεάζουν, τα προβλήματα, επίσης, ελέγχονται στο πλαίσιο όπου ανήκουν, ενώ τέλος βασικό μεθοδολογικό της εργαλείο είναι η ερμηνεία. Ως όρος η ερμηνεία είναι η ένταξη του προβλήματος ως μέρους στο όλο, η εξέταση της αμοιβαίας σχέσης τους και ο εντοπισμός της σημασίας

τους, ενώ δεν είναι στόχος η γενίκευση των διαπιστώσεων σε αντίθεση με την εξήγηση.⁷¹

Ειδικότερα, στη συνθετική μέθοδο τα παιδαγωγικά φαινόμενα μελετώνται πάντα σύμφωνα με τα συμφραζόμενα όπου ανήκουν, δηλαδή με το συγκείμενο (context), τις νόρμες, τους θεσμούς, τις μεθόδους, τις προϋποθέσεις και τις συνθήκες. Για αυτό χρειάζεται η ερμηνεία, δηλαδή η κατανόηση του παιδαγωγικού φαινομένου ως μοναδικού και εκπαιδευτικά εφαρμόσιμου. Σε αυτό το πλαίσιο, η έρευνα εξετάζει την αλληλένδετη σχέση του μέρους με το όλο. Παράλληλα, ελέγχει την υφή, τη σημαντικότητα και τη λειτουργία του φαινομένου, όπως συμβαίνει με την ερμηνεία ενός γραπτού κειμένου. Σύμφωνα τώρα με την εμπειρική ερμηνευτική προσέγγιση, ακολουθούνται μέθοδοι που ταιριάζουν στη φύση των κοινωνικών φαινομένων. Έτσι δεν υπάρχει μια θεωρία πριν την έρευνα, αλλά η θεωρία διαμορφώνεται από την ερμηνεία πραγματικών περιστατικών. Ως απόρροια, η Ερμηνευτική Ανθρωπολογική Παιδαγωγική, προβάλλεται ως η καλύτερη μέθοδος για την ερμηνεία των λογοτεχνικών έργων. Αυτό συμβαίνει επειδή ερμηνευτής και κείμενο γίνονται πόλοι μιας βαθιά εσωτερικής σχέσης, ενώ η ερμηνεία είναι μια «συστηματική, συναντησιακή λειτουργία με το κείμενο, που δεν επιτρέπει τη διαλυτική αναλυτική εργασία γιατί προκαλεί την παρανόηση».⁷²

Ο Johann Conrad Dannhauer πρώτος έγραψε ένα ολοκληρωμένο εγχειρίδιο σχετικά με τη γενική ερμηνευτική μέθοδο (Jaeger 1974) με τον τίτλο *Idea boni interpretis et malitiosi calumniatoris* («Σκέψεις πάνω στην σωστή ερμηνεία και την απατηλή

---

⁷¹ Δημήτρης Χατζηχαριστός. Μέθοδοι έρευνας (2014). Ανακτήθηκε 13/2/2024 <http://users.uoa.gr/~dhatziha/My%20courses/6.Research%20methods.pdf>

⁷² Πανταζής Βασίλειος Ε., «Ανθρωπολογική-Παιδαγωγική Θεώρηση της Επικοινωνίας στο έργο του Παπαδιαμάντη», (Αθήνα: Σαριπόλειο Ίδρυμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, αρ. 114, 2010), 116, 114-120.

&

Παναγιώτης Ξωχέλλης, «Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών σήμερα: διεθνής αναγκαιότητα - ελληνικές εξελίξεις και εμπειρίες.» Στο 2ο Διεθνές Συνέδριο: Η παιδεία στην αυγή του 21ου αιώνα. Ιστορικοσυγκριτικές προσεγγίσεις (Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Π.Τ.Δ.Ε. - Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, 2002), 101. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/ksoxelis.htm>. &

Σταυρούλα Αθανασιάδου, . «Το Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων του Νηπιαγωγείου ως πεδίο καλλιέργειας ζωοφιλικής και περιβαλλοντικής συνείδησης.». Διπλωματική εργασία. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τμήμα: Ηθικής, 22.

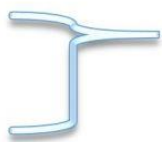
σοφιστεία», 1630) και πρώτος, επίσης, αναφέρει το νεολογισμό στα λατινικά *hermeneutica*, δημιουργώντας έναν γενικό *modus sciendi*. Με το εν λόγω έργο του ήθελε να προσθέσει στοιχεία στο έργο του Αριστοτέλη με τίτλο «ὄργανον» και να συμπληρώσει το θεματικό του υλικό για να προχωρήσει σε ένα διαχωρισμό μεταξύ αληθινού και ψεύτικου νοήματος σε οποιοδήποτε κείμενο (*verum sensum a falso discernere*).

Ένα κείμενο, όμως, σύμφωνα με τον Ast, για να γίνει κατανοητό, απαιτείται η σύλληψη του πνεύματος ή βαθύτερου νοήματός του με ένα κυκλικό αιτιοκρατικό τρόπο, μια διαλεκτική ανάμεσα στα μέρη και στο όλο:

Σύνολο (whole)

Επιμέρους στοιχεία (parts)

Κατανοούμε το σύνολο μέσω των επιμέρους στοιχείων και τα επιμέρους στοιχεία μέσω του συνόλου.

Πηγή:(<https://chilonas.com/2017/11/03/httpswp-mep1op6y-bsi/>)

Η μέθοδος προσέγγισης, όπως προαναφέρθηκε, των λογοτεχνικών κειμένων που επιλέχθηκε για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας είναι η ερμηνευτική παιδαγωγική αρχή. Ήδη από τον 19^ο αιώνα, το λογοτεχνικό κείμενο θεωρείται ως παράγωγο κάποιας κοινωνικής, ιστορικής ή ψυχολογικής πραγματικότητας, την οποία πρέπει να έχει υπόψη ο αναγνώστης, προκειμένου να το κατανοήσει., άποψη που ασπαζόμαστε. Και η ερμηνευτική είναι η καταλληλότερη μέθοδος για να αναλυθούν εκείνες οι δραστηριότητες του ανθρώπου που έχουν κάποιο νόημα, με βασικότερη το κείμενο. Η ερμηνεία, άλλωστε, έρχεται στο προσκήνιο κάθε φορά που ο άνθρωπος πασχίζει να συλλάβει καθετί που επιδέχεται ερμηνείας, που το ίδιο πασχίζουν και οι μαθητές. Επίσης, η ερμηνευτική μέθοδος απαντά και στις τρεις διδακτικές

προσεγγίσεις του κειμένου: την εξωκειμενική/ ιστορικοφιλολογική, την ενδοκειμενική και τις αναγνωστικές θεωρίες.⁷³

Η «φύση», λοιπόν, του υλικού της παρούσας έρευνας, που αφορά στα κείμενα που ανθολογούνται από τα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Γυμνασίου – Λυκείου, υπαγόρευσε τη χρήση της ερμηνευτικής μεθόδου. Βέβαια, καλό είναι να επισημανθεί ότι σε ορισμένα σημεία προς διευκόλυνση της ερευνητικής διαδικασίας ακολουθήθηκε και η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου, προκειμένου να γίνει ο συσχετισμός φύσης, ζώων και Λογοτεχνίας.

2. Κεφάλαιο δεύτερο: Διεξαγωγή της έρευνας

2.1.Κεφάλαιο πρώτο: Η φύση στα «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γυμνασίου – Λυκείου»

2.1.1. Η λογοτεχνία υμνεί τη φύση

Συχνό χαρακτηριστικό της ελληνικής ποίησης είναι η εξύμνηση και το ζωντάνεμα της ελληνικής φύσης, στοιχεία με τα οποία διασφαλίζεται η επαφή των παιδιών με το περιβάλλον. Συγκεκριμένα, στο βιβλίο της Α' Γυμνασίου, στα «θαλασσινά τραγούδια» του Γεωργίου Δροσίνη *κυριαρχεί η ειδυλλιακή διάσταση και η αρμονική συνύπαρξη όλων των μερών του θαλασσινού τοπίου:*

«Γλυκά φυσά ο =,
η θάλασσα δροσίζεται,
στα γαλανά νερά της...»⁷⁴

---

⁷³ Σταυρούλα Θωμαΐδη, «Ερμηνευτική ως εργαλείο εξήγησης των λογοτεχνικών κειμένων.». *Φοιτητικός κόσμος*, 2023. Ανακτήθηκε 22/2/2024 <https://www.foititikoskosmos.gr/%CE%B7-%CE%B5%CF%81%CE%BC%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%89%CF%82-%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%BF-%CE%B5%CE%BE%CE%AE%CE%B3%CE%B7%CF%83%CE%B7%CF%82-%CF%84%CF%89/>

⁷⁴ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Α' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Gymnasiou_html-empl/index01_01.html

Στο ποίημα του Γιάννη Ρίτσου «Τζιτζίκια στήσαν το χορό», της ίδιας τάξης, επικρατούν οι ακουστικές εικόνες του «τραγουδιού» των τζιτζικιών και του βόμβου των μελισσών:

«Τζιτζίκια στήσαν το χορό
στο ντάλα μεσημέρι...»⁷⁵

Επίσης, οι μέλισσες στήνουν χορό «κάτω στις μαργαρίτας το αλωνάκι» του Οδυσσέα Ελύτη:

«Κάτω στις μαργαρίτας το αλωνάκι
Στήσαν χορό τρελό τα μελισσόπουλα...»⁷⁶

Στο «Ηλιοβασίλεμα» του Κώστα Κρυστάλλη της ίδιας τάξης, υπάρχουν πολλές εικόνες από την ελληνική ύπαιθρο με τα αργά βόδια και τους ζευγολάτες, ενώ χαιρετίζεται η ομορφιά του κόσμου:

«Γεια και χαρά στον κόσμο μας, στον όμορφό μας κόσμο!»⁷⁷

Στο «οδοπορικό στην Ινδία», της Α' Γυμνασίου επίσης, της Τατιάνας Γκρίτσι-Μιλλιέξ, γίνεται αναφορά στις ιερές αγελάδες που κυκλοφορούν ελεύθερες στην Ινδία και ολοκληρώνουν την ομορφιά του τοπίου.⁷⁸ Κυκλοφορούν ελεύθερες για αυτόν ακριβώς το λόγο, γιατί θεωρούνται ιερά ζώα, λόγω της πίστης των Ινδών στη μετεμψύχωση. Επίσης, η ομορφιά του τοπίου ενισχύεται από τα κατσίκια που βόσκουν ελεύθερα, από τους σκύλους που τριγυρνούν σείοντας την ουρά τους και τα εξημερωμένα σκιουράκια.

---

⁷⁵ ό.π., http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Gymnasiou_html-empl/index01_02.html

⁷⁶ ό.π., http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Gymnasiou_html-empl/index01_02.html

⁷⁷ ό.π., http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Gymnasiou_html-empl/index06_01.html

⁷⁸ ό.π., http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Gymnasiou_html-empl/index07_03.html

Το ποίημα «Βγαίνοντας από το σχολείο», της Β' Γυμνασίου. του Ζακ Πρεβέρ είναι, επίσης, ένας ύμνος στη φύση και στις ομορφιές της. Το ποίημα *ταξιδεύει σε ένα φανταστικό γύρο του κόσμου, με όχημα τη νεανική πνοή, την εφευρετικότητα του νου και την ψυχική ανάγκη των παιδιών για επικοινωνία:*

«...Συναντήσαμε

Τη θάλασσα να κάνει τον περίπατό της...

Τ' αστέρια που μαζί με το φεγγάρι

Με ιστιοφόρο ταξιδεύανε...»⁷⁹

Στα «Γυάλινα Γιάννινα» του Μιχάλη Γκανά, της Α' Γυμνασίου, μέσα από την περιγραφή του φυσικού τοπίου με νυφίτσες και αλεπούδες, παρουσιάζονται με λυρικό τρόπο τα Γιάννινα:

« Χάραζε ο τόπος με βουνά πολλά

κι ανάτελλε τα ζωντανά του,

καλούς ανθρώπους και κακούς, νυφίτσες,

αλεπούδες, μια λίμνη ως κόρη

οφθαλμού και κάστρα πατημένα.

Θα 'ναι τα Γιάννινα, ψιθύρισα...»⁸⁰

Με τον ίδιο λυρικό τρόπο εξυμνείται η φύση στο «Πίνοντας ήλιο κορινθιακό», του Οδυσσέα Ελύτη, της Β' Γυμνασίου, με μοναδικούς στίχους όπως:

«Δρασκελίζοντας αμπέλια θάλασσες

---

⁷⁹ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2246/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_B-Gymnasiou_html-empl/indexg_1.html

⁸⁰ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Gymnasiou_html-empl/index07_05.html

Χώνω το χέρι μου στις φυλλωσιές του ανέμου

Φεύγω με μια ματιά

Ματιά πλατιά όπου ο κόσμος ξαναγίνεται

Ομορφος από την αρχή στα μέτρα της καρδιάς»⁸¹

Στο ίδιο κλίμα και το ποίημα του Γιώργου Σαραντάρη της Β' Γυμνασίου, όπου η επαφή με τη θάλασσα βοηθά στο να «αδειάσει» από την καρδιά η πόλη:

«Ξυπνάμε και η θάλασσα ξυπνά μαζί μας

όπου Στην καρδιά μας αδειάσαμε (προσωρινά)

Την πόλη»⁸²

Στο ποίημα «Το Άξιον Εστί» του Οδυσσέα Ελύτη, της Γ' Γυμνασίου στον τρίτο ύμνο της Γενέσεως, υμνείται, επίσης, η ελληνική φύση «ΑΥΤΟΣ ο κόσμος ο μικρός, ο μέγας!». ⁸³ Μέσα από εικόνες και παρομοιώσεις τονίζεται το κάλλος των ελληνικών νησιών.

Στο κείμενο «Η γνωριμία με τη Μόνικα», της Γ' Γυμνασίου, απόσπασμα από την Εροϊκά (1938), το «μυθιστόρημα στην εφηβεία» του Κοσμά Πολίτη, που περιστρέφεται γύρω από μια νοσταλγική αναπόληση της ξεγνοιασιάς της νιότης, καταγράφονται εικόνες από τον κήπο του Γαλλικού προξενείου με τις πασχαλιές, τα γιούλια και πορτοκαλιές που «Ταιριάζανε σε όλες τις εποχές του χρόνου, φορτωμένες πορτοκάλια, [...] Και πάλι όλα τα δέντρα είχαν εδώ κι εκεί κλωνιά με άδετα λουλούδια...», με νεροχελώνες, νυφίτσες, σκουλήκια, εκατοποδαρούσες, καθώς επίσης και το κέντρισμα μιας μέλισσας. Όλα μαζί συνθέτουν μια ηχηρή εικόνα της ομορφιάς της φύσης.⁸⁴

---

⁸¹ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2246/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_B-Gymnasiou_html-empl/indexa_1.html

⁸² ό.π., http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2246/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_B-Gymnasiou_html-empl/indexa_2.html

⁸³ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Γ' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_G-Gymnasiou_html-empl/index08_13.html

⁸⁴ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Α' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_G-Gymnasiou_html/index08_21.html

Στο κείμενο «Η τελευταία αρκούδα της Πίνδου», της Νεότερης Μεταπολεμικής Λογοτεχνίας, της ίδιας τάξης, από το μυθιστόρημα «το διπλό βιβλίο» του Δημήτρη Χατζή (1976), ο ξενιτεμένος μετανάστης αναζητεί νοσταλγικά μέσα από τα παλιά βιώματά του να αφουγκραστεί και πάλι τον ήχο των τζιτζικιών, που νομίζει ότι τον καλωσορίζουν και να αγναντέψει τα κοπάδια στο ξέφωτο, όπως τα θυμόταν.⁸⁵

Από τη δεύτερη περίοδο (1453-1669) της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Α' Λυκείου, στο απόσπασμα [Ειπέ μας αν κρατεί ουρανός] από το ποίημα «Απόκοπος» του Μπεργάδη, που αποτελεί έργο της πρώιμης Κρητικής Λογοτεχνίας στα τέλη του 15ου αιώνα, ο ποιητής υμνεί τη ζωή και αποστρέφεται το θάνατο. Στην προσπάθειά του αυτή παίζει καθοριστικό ρόλο η φύση. Παρουσιάζονται τα πουλιά να κελαηδούν και τα λαγκάδια να αντηχούν. Επίσης, περιγράφεται ο ουρανός και η φύση. Στη χαρά της ζωής συμμετέχουν και άλλες αισθήσεις. Μυρίζουν τα βουνά, τα λιβάδια είναι δροσερά και ο αέρας φυσά γλυκός.⁸⁶ Ο Μπεργαδής είναι από τους λογοτέχνες που χρησιμοποιούν, λοιπόν, συχνά στοιχεία της φύσης στο έργο τους και μούν τον αναγνώστη στη μαγεία της. Για παράδειγμα το δέντρο και το μέλι, σύμφωνα με την ερμηνεία του Στυλιανού Αλεξίου συμβολίζουν τη ζωή και τη γλύκα της ζωής αντίστοιχα.⁸⁷

Στον Ερωτόκριτο στο έμμετρο μυθιστόρημα του Βιντσέτζου Κορνάρου, στο ποίημα «Ήρθεν η ώρα κι ο καιρός», της Α' Λυκείου, που αποτελεί απόσπασμα από το Ε' μέρος του έργου, η φύση περιγράφεται τον πλέον λυρικό τρόπο για να αναδειχθεί η ομορφιά της.⁸⁸ Η ομορφιά αυτή αισθητοποιείται μέσα από ακουστικές και οπτικές εικόνες. Το

---

⁸⁵ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Γ' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-G-Gymnasiou_html-empl/index09_05.htm

1

⁸⁶ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Lykeiou_html-empl/indexB3.html

⁸⁷ Σωτηρία Μάττα, «Απόκοπος. Ένας σχολιασμός», Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία (Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας. Τομέας Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών, 2016), 102. Ανακτήθηκε 13/2/2024 <https://ikee.lib.auth.gr/record/286964/files/GRI-2017-18240.pdf>.

⁸⁸ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Α' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Lykeiou_html-empl/indexB6_3.html

κελάδημα των πουλιών, τα φιλιά και το ζευγάρωμά τους, το σμίξιμο του χαρούμενου αηδονιού με τα άλλα πουλιά, προαναγγέλλουν την ερωτική συνάντηση του Ερωτόκριτου και της Αρετούσας.

Στο ποίημα, «Διονύσου Πλους», της Α' Λυκείου του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, στους Φαναριώτες και τη Ρομαντική Σχολή των Αθηνών (1830-1880), περιγράφεται με τον πλέον εξαισιό τρόπο η ομορφιά της φύσης.⁸⁹ Θα μπορούσε να θεωρηθεί ως περιγραφή ενός έργου ζωγραφικής ή ενός έργου γλυπτικής τέχνης. Το λευκό πλοίο που πλέει στο ακύμαντο Αιγαίο πέλαγος, μοιάζει με κύκνο σε χρόνο ηλιοβασιλέματος με τον ήλιο να δύει και να αντανakλούν οι ακτίνες του σαν φωτιά πάνω στην επιφάνεια της θάλασσας. Ο ουρανός ήταν σαν διπλός, κυανός και γλαυκός Ο θεός Διόνυσος κάθεται σε δέρματα πανθήρων, λείας κυνηγιού. Η ηρεμία του θεού Διονύσου που με την παρουσία του κάνει τη φύση γαλήνια, ημερεύει ακόμα και την άγρια τίγρη, μοιάζει με την ησυχία της φύσης την εποχή της Άνοιξης.

Στο ποίημα «Ο τόπος μας» του Γιάννη Ρίτσου, της Β' Λυκείου, υμνείται με τον καλύτερο τρόπο η Ελλάδα. τα χωράφια, τα λιόδεντρα, τα αμπέλια που φτάνουν μέχρι τη θάλασσα και κάτω από τον δυνατό ήλιο τις κάργιες, τον κόκορα στον φράχτη, την αγελάδα στο κίτρινο χωράφι. Καταλήγει το ποίημα ότι «Πολύ αγαπιέται αυτός ο τόπος με υπομονή και περηφάνεια.».⁹⁰ Από περιβαλλοντική σκοπιά, αγαπιέται αυτή η όμορφη φύση, που παρά τα όποια άγωνα χαρακτηριστικά της, πρέπει να συνεχίσει να υπάρχει και αυτό θα γίνει εφικτό μόνο αν προστατεύεται από όλους και ειδικά αν αυτή η ανάγκη για προστασία γίνει βίωμα στις νέες γενιές όπου ανήκουν οι μαθητές της Β' Λυκείου.

Από τη Μεταπολεμική και Σύγχρονη Λογοτεχνία στο ποίημα «Η Άνοιξη», της Γ' Λυκείου, του Επαμεινώνδα Χ. Γονατά, ο συγγραφέας επιχειρεί κάτι βαθύ, περιγράφοντας τη φύση, βαθμιαία και παρά τους κανόνες της λογικής και πέρα από τους αδήριτους φυσικούς νόμους, αποκαλύπτει με παρέμβασή του ότι υπάρχει κάτι πέρα από τον αισθητό κόσμο των φαινομένων. Η πραγματικότητα που κρύβεται και

---

⁸⁹ό.π., http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexE_3.html

⁹⁰Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2702/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_B-Lykeiou_html-empl/index_c_07_02.html

που σταδιακά αποκαλύπτεται είναι η Άνοιξη, μια εποχή κατά την οποία διαφαίνεται και όλο το μεγαλείο της φύσης. Το οροπέδιο από τα ψηλά σκαλοπάτια απλώνεται μπροστά στον αφηγητή σαν τεράστιο αυτί. Πέρα οι λόφοι κολυμπούν στο φως. Καθώς περπατούσε, όμως, του φάνηκε σα να τρέχανε νερά. Σκάβοντας τη γη... «Και τότε, τι θαύμα! Χιλιάδες μπουμπούκια και λουλούδια με τσαλακωμένα πέταλα, άσπρες, ρόδινες και μαβιές ρίζες, αμέτρητα σπαθωτά φύλλα, μαμούνια, σερσέγκια με σουβλερές μύτες, θαλασσοπράσινες κρεατόμυγες, χρυσαλλίδες και πεταλούδες με διπλωμένα φτερά, αποκαλύφθηκαν ολόκληρος κοιμισμένος κόσμος, που οι ακτίνες του ήλιου σιγά σιγά τον ζέσταιναν, τον ξεμούδιαζαν, τον ξυπνούσαν από τη νάρκη του...». Και συνεχίζει μέχρι την αποκάλυψη της Άνοιξης «Το γρασίδι, σγουρό, ψήλωνε τρίζοντας ολόγυρά μου. Ο αέρας μοσκοβολούσε. Ένα πουλί βγήκε απ' τον κρυψώνα του, τίναξε τα χώματα απ' τις φτερούγες του και μου είπε: «Ακόμα λίγο, κι η άνοιξη αυτό το χρόνο θα 'μενε κρυμμένη στη γη».⁹¹

Τέλος, στο δεύτερο απόσπασμα από το Β' Σχεδιάσμα των «Ελεύθερων πολιορκημένων» (Α' Λυκείου), που υμνείται η χαρά της φύσης τον Απρίλη, στα πλαίσια της συμμετοχής όλων των πλασμάτων στην εορταστική ατμόσφαιρα ένα βουνάκι με λευκά πρόβατα παρουσιάζεται ως χαρακτηριστικό της ελληνικής φύσης, ενώ η πεταλούδα και το μικρό σκουλήκι προαναγγέλλουν, επίσης, τον ερχομό της Άνοιξης.

2.1.2. Η λογοτεχνία θλίβεται για την καταστροφή της φύσης

Συχνά, σε λογοτεχνικά έργα, προβάλλεται ο προβληματισμός για την καταστροφή της φύσης. Στο υπέροχο κείμενο «Ένα παλιό μήνυμα για το σύγχρονο κόσμο», της Β' Γυμνασίου, του Ινδιάνου Σιάτλ, προβάλλεται το μήνυμα της αξίας του σεβασμού στη φύση. Ειδικότερα, το βασικό θέμα είναι ο αγώνας ανάμεσα στους Ινδιάνους που μπορεί να χαρακτηρίζονται ως άγριοι και απολίτιστοι, όμως σέβονται τη φύση, και στους πολιτισμένους λευκούς που μολονότι έχουν προοδεύσει δε δείχνουν κανένα σεβασμό στη φύση. Τη θεωρούν μόνο ως ένα στοιχείο πάνω στο οποίο θα επιβληθεί η δύναμή τους και θα τους αποφέρει κέρδη. Αυτή η τακτική δε διαφέρει πολύ από τη λογική του σύγχρονου ανθρώπου που υπερεκμεταλλεύεται τη φύση αλόγιστα ή που την

---

⁹¹ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2710/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-G-Lykeiou_html-empl/index_a_11_01.html

καταστρέφει απερίσκεπτα εξυπηρετώντας δικά του ιδιοτελή οφέλη. Πρέπει, λοιπόν, να μεταχειριστεί ο άνθρωπος τα ζώα σαν αδέρφια του, διότι αν τα ζώα φύγουν από τη μέση, ο άνθρωπος θα πεθάνει από μεγάλη εσωτερική μοναξιά, καθώς όσα συμβαίνουν στα ζώα, τα ίδια συμβαίνουν και στον άνθρωπο. Πρέπει να παραμείνει η αξία του να μπορεί ένας άνθρωπος να αφουγκραστεί τη γλυκιά φωνή από το νυχτοπούλι και τα συνακούσματα των βατράχων σε ένα βάλτο τη νύχτα.⁹² Μόνο αν προστατεύσει και αγαπήσει πραγματικά τη φύση θα έχει και ο ίδιος μέλλον. Ο Klages είχε κάνει ήδη τις παραπάνω διαπιστώσεις του κατά το μακρινό έτος 1913. Γι' αυτό θεωρείται σήμερα πρόδρομος του σημερινού αντι-σπισισμού (anti-specism), αλλά και της «βαθιάς οικολογίας» (deep ecology). Το συμπέρασμά του στο βιβλίο «Ο άνθρωπος και η γη» είναι ότι: «Η ανθρωπότητα έχει επιδοθεί σε ένα όργιο καταστροφής χωρίς προηγούμενο, ο “πολιτισμός” έχει κυριευθεί από μια αχαλίνωτη δολοφονική μανία, ενώ οι πόροι της γης κατασπαταλώνονται από τις δηλητηριώδεις εμπνεύσεις του. Ιδού λοιπόν οι καρποί της “προόδου”»!⁹³

Στο ποίημα «Η Αθήνα», της Β' Γυμνασίου, του Νίκου – Αλέξη Ασλάνογλου , φαίνονται οι συνέπειες της καταστροφής στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις:

«Πολιτεία γυμνή, πρωινό με τις άδειες καρέκλες
δεν είναι δω τόπος να μείνουμε
εδώ δεν έχει δρόμους δεν έχει μάτια
μέσα σ' ερειπωμένα παράθυρα
μια μυρωδιά γκαζιού και κίτρινης λαδομπογιάς».⁹⁴

Το ίδιο τοπίο και στο διήγημα «Χαλασμένες γειτονιές» του Κοσμά Χαρπαντίδη, της Β' Γυμνασίου, όπου η Καβάλα παρουσιάζει πιά όλα τα αρνητικά της αστικοποίησης: «Στρέφοντας το βλέμμα στα διαζώματα των πολυκατοικιών, που στριμώχνονται και

---

⁹² Διαδραστικό σχολικό βιβλίο “Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2246/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-B-Gymnasiou_html-empl/indexa_6.html

⁹³Ludwig Klages, *Ο άνθρωπος και η γη*, Μτφρ. Γιώργος Στεφανίδης (Αθήνα: Μάγμα, 2020).

⁹⁴ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2246/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-B-Gymnasiou_html-empl/indexa_3.html

πνίγουν το καμπαναριό του Αϊ-Γιάννη, δεν απορώ που μας παρέδωσαν μια πόλη έρημη από πράσινο και πάρκα. Παντού αξιοποίηση.»⁹⁵

Στο «Μαύρο κύμα» του Λούις Σεπούλβεδα, της Α' Γυμνασίου, *μεταξύ άλλων προβάλλεται και το μείζον ζήτημα της ρύπανσης των θαλασσών.*⁹⁶

«Στα καμένα», του Μιχάλη Γκανά, της Β' Γυμνασίου, προβάλλεται ο προβληματισμός για την καταστροφή των δασών λόγω των εμπρησμών. Αν και το θέαμα των καμένων δέντρων προκαλεί θλίψη, ο ποιητής επιμένει στην πραγματοποίηση της κυριακάτικης εκδρομής, προτρέποντας τη σύντροφό του, αλλά και κάθε άνθρωπο του κλειστού άστεως, να βγουν έξω από τη μόνωση του σπιτιού τους και την εικονική πραγματικότητα της τηλεόρασης, αποκαθιστώντας ξανά τη δημιουργική ανθρώπινη επικοινωνία. Με την πρώτη προτροπή «Έλα να πάμε στα καμένα» παραινεί για μια Κυριακάτικη εκδρομή στα καμένα δάση του Υμηττού και της Αυλώνας, ώστε με την φαντασία και την ποιητική ελευθερία να ξαναφτιάξουν τον καμένο παράδεισο. Η γη ακόμα και αν είναι καμένη μπορεί να προσφέρει την ψυχική αγαλλίαση και την ηρεμία μακριά από τους εξοντωτικούς ρυθμούς της πόλης. Με τη δεύτερη αρνητική προτροπή «Έλα να βγούμε από το σπίτι» καλεί για μια εγκατάλειψη του αλλοτριωτικού αστικού τρόπου ζωής και για ένα πρώτο βήμα προς το φυσικό τρόπο ζωής.⁹⁷ Έτσι, προβάλλεται άλλο ένα πρόβλημα της σύγχρονης εποχής, αυτό του «εγκλεισμού» του σημερινού ανθρώπου στα μεγάλα αστικά κέντρα που στερούνται πρασίνου και χώρων αναψυχής.

Όταν ο άνθρωπος απεγκλωβιστεί από το μίζερο καθιστικό τρόπο ζωής, δε θα έρθει σε επαφή μόνο με τη φύση και τα οφέλη της, αλλά θα διώξει τη μιζέρια, την εσωστρέφεια και την παθητικότητα και θα επαναπροσεγγίσει με σωστό τρόπο αξίες, όπως την οικογένεια, τη φιλία, την κοινωνικότητα, τον έρωτα, ακόμα και την ίδια τη ζωή. Με τη χρήση του α' πληθυντικού προσώπου τονίζεται η καθολικότητα του φαινομένου και το

---

⁹⁵ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Γυμνασίου, Neoellinikis-Logotechnias_B-Gymnasiou_html-empl/indexa_5.html/

⁹⁶ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Gymnasiou_html-empl/index12_02.html

⁹⁷ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2246/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_B-Gymnasiou_html-empl/indexL_8.html

συλλογικό αίσθημα ευθύνης. Ελπίζει, έτσι, σε μια συστράτευση απέναντι στο οδυνηρό φαινόμενο της καταστροφής του περιβάλλοντος, ενώ λανθάνει και η ελπίδα ότι όλοι κάποτε θα αποδράσουν από τα αστικά κέντρα, θα πλησιάσουν στη φύση, αναγνωρίζοντας την αξία της και προστατεύοντάς τη. Ελπίζει, επίσης, ότι θα ξαναβρεί ο σύγχρονος άνθρωπος αξίες που έχει χάσει στα μεγάλα αστικά κέντρα και ότι θα μάθει να επικοινωνεί καλύτερα. Όλα αυτά θα πρέπει να γίνουν για να μην «έλθουν δύσκολες μέρες», ημέρες κρίσης, όπου ο καθένας θα έρθει αντιμέτωπος με τις ευθύνες του για την καταστροφή του περιβάλλοντος, για την αντικοινωνική στάση και για τον ατομικισμό του. Καταδεικνύεται για άλλη μια φορά η ερμηνευτική προσέγγιση της λογοτεχνίας ως επιστημονικό και πολιτισμικό ζήτημα. Η λογοτεχνία είναι αλληλένδετη με την κοινωνική πραγματικότητα ή αλλαγή, αφού ο λογοτέχνης είναι μέρος του συνόλου και των προβλημάτων που το ταλανίζουν.⁹⁸

Τέλος, η ιστορία του μυθιστορήματος «Τα λουλούδια της Χιροσίμα» της Εντίτα Μόρρις, της Β' Γυμνασίου, *εκτυλίσσεται 15 χρόνια μετά την 6η Αυγούστου 1945, ημέρα της ατομικής έκρηξης στη Χιροσίμα και αναφέρεται στις ολέθριες συνέπειες της έκρηξης τόσο στους ανθρώπους όσο και στη φύση. Λόγω της ραδιενέργειας προξενούνται τερατογενέσεις. Το ψάρι έχει δύο κεφάλια και τέσσερα μάτια.*⁹⁹ Τα λουλούδια της Χιροσίμα συμβολίζουν αρχικά τη στοργική αφοσίωση στους νεκρούς και στην ανάγκη για διατήρηση της σχέσης τους μαζί τους. Επίσης, συμβολίζουν την ανάγκη να παραμείνει η μνήμη για τα οδυνηρά γεγονότα έτσι ώστε να μην επαναληφθούν. Τέλος είναι σύμβολο επικοινωνίας με τα με τα νεκρά θύματα. Στην προκειμένη περίπτωση το κείμενο γίνεται φορέας αντιμιλιταριστικών μηνυμάτων. Σηλητεύεται ο πόλεμος και οι ολέθριες επιπτώσεις του τόσο ως φυσικό περιβάλλον, όσο και για την ίδια τη φυσική εξέλιξη.

2.2. Κεφάλαιο δεύτερο: Τα ζώα στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γυμνασίου – Λυκείου»

---

⁹⁸Γιώργος Μιχαηλίδης, *ΛΑΜΔΑ* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1995). Παρουσίαση από το οπισθόφυλλο του βιβλίου, <https://www.politeianet.gr/books/9789600314038-michailidis-a-giorgos-kastaniotis-lamda-201434>

⁹⁹ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2246/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-B-Gymnasiou_html-empl/index1_6.html

2.2.1. Ζώα φίλοι

Στο πλαίσιο της αλληλένδετης σχέσης και του ιδιαίτερου δεσμού ανάμεσα στον άνθρωπο και στα οικόσιτα ζώα, στο διήγημα «το μνήμα της μάνας», της Α' Γυμνασίου, του Ανδρέα Καρκαβίτσα, να σημειωθεί, αρχικά, ότι εμφανίζονται αρκετά ζώα, ήμερα και άγρια, στοιχεία της ποικιλίας και της ομορφιάς της φύσης. Ο συγγραφέας, όμως, αξιοποιεί λογοτεχνικά ένα συμβάν από το βασίλειο των ζώων για να προβληματίσει και να καλλιεργήσει και την ευαισθησία των αναγνωστών του. Η γαϊδουρίτσα, λοιπόν, του Τσιρίμπαση και της Σμαράγδας, δίνει μεγάλο αγώνα να προστατεύσει το παιδί της από την έφοδο του λύκου στη στάνη του ζευγαριού. Φτάνει σε σημείο αυτοθυσίας από μητρική αγάπη. Συγκλονιστικές είναι οι τελευταίες της στιγμές: «Η γαϊδουρίτσα ζούσε ακόμη, μα το αίμα έτρεχε από τις πληγές. Αγκομαχούσε τόσο θλιβερά, που ράγιζε του καθενός την καρδιά...».¹⁰⁰ Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι οι άνθρωποι, οι κάτοικοι του χωριού δείχνουν μεγάλο σεβασμό στην ηρωϊκή γαϊδουρίτσα και την θάβουν σα να ήταν άνθρωπος, γιατί τέτοια μάνα δεν πρέπει να τη φάνε τα κοράκια και για αυτό το λόγο το σημείο ονομάστηκε «Το μνήμα της μάνας». Παράλληλα, ο σκύλος του ζευγαριού, ο Αράπης, πήγε και ξύπνησε το αφεντικό του, τραβώντας τον από τα ρούχα και του έδειξε ότι έπρεπε να πάρει το τουφέκι του και να τον ακολουθήσει, προκειμένου να προληφθεί το κακό από την επίθεση του λύκου. Τόσο μεγάλος είναι ο δεσμός ανθρώπου και ζώου που ο σκύλος θέλει να προστατεύσει την περιουσία του αφεντικού του.

Στο διήγημα «Η γάτα του Παπά», της Α' Γυμνασίου, του Γρηγόριου Ξενόπουλου, κορυφαίου ηθικοποιητή μέσα από τη «Διάπλαση των παιδών», πρωταγωνίστρια είναι μια γάτα, που οδηγείται σε μια βέβηλη πράξη.¹⁰¹ Ο παπάς Ζήσιμος Κλοντηράς, όμως τη λατρεύει και δε θέλει να την τιμωρήσει σε αντίθεση με τη γυναίκα του. Την κρύβει

---

¹⁰⁰ Διαδραστικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Gymnasiou_html-empl/index13_01.html

¹⁰¹ Μαρία Τριχιά-Ζούρα, «Η αυτοβιογραφία του Γρηγόριου Ξενόπουλου», Διδακτορική Διατριβή (Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα Φιλολογίας, 2001), 66. Ανακτήθηκε 14/2/2024 <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/19688> & Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Η ζωή μου σαν μωθιστόρημα*. Αυτοβιογραφία, στο: *Γρηγόριου Ξενόπουλου Άπαντα*, τομ. 1^{ος}, (Αθήνα: Μπίρης, 1972), β' έκδ., 67.

& Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Gymnasiou_html-empl/index13_02.htm

στη σοφίτα για να περάσουν οι επικίνδυνες ώρες του θυμού της γυναίκας του. Πρόκειται για άλλη μια περίπτωση έντονου δεσίματος ανθρώπου και δεσποζόμενου ζώου.

Στο διήγημα «Στρίγγλα και καλλονή», της Α' Γυμνασίου, της Λίλης Ζωγράφου, φαίνεται ακριβώς η στενή σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον άνθρωπο και τα κατοικίδια του.¹⁰² Η αφηγήτρια που είναι αυτοβιογραφούμενη η Ζωγράφου νιώθει ενοχές που άφησε το σκυλάκι της για λίγες μέρες μόνο του και εκείνο δεν άντεξε αυτή την εγκατάλειψη. Αποκαλεί την σκυλίτσα της στρίγγλα λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της, τονίζοντας παράλληλα την αδυναμία που της είχε. Η αγάπη αυτή και ο στενός δεσμός μεταξύ ανθρώπων και ζώων έχει καταδειχθεί ότι λειτουργεί ευεργετικά για τον άνθρωπο. Οι Πόντμερσεκ και Σαρπέλ διενήργησαν μία έρευνα η οποία αναφέρει πως οι ιδιοκτήτες μιας ομάδας σκύλων με πρόβλημα επιθετικότητας έδειχναν μεγαλύτερη ένταση και συναισθηματική αστάθεια και ήταν πιο συνεσταλμένοι και με λιγότερη πειθαρχία από ότι η ομάδα ελέγχου. Το προφίλ των ζώοφιλων ήταν: κοινωνικότεροι, λιγότερο μοναχικοί, κοινωνικά πιο ευαίσθητοι, πιο αξιόπιστοι, λιγότερο αγχώδεις και καχύποπτοι, καθώς και με περισσότερη αυτοπεποίθηση.¹⁰³

Στο ποίημα «Οι γάτες των φορτηγών», της Β' Γυμνασίου, του Νίκου Καββαδία, παρουσιάζεται το συναισθηματικό δέσιμο των ναυτικών του πλοίου με τη γάτα. Η γάτα αυτή συμβολίζει τη γυναικεία παρουσία η οποία απουσιάζει από τα μεγάλα σε διάρκεια ταξίδια τους. Παράλληλα, η γάτα παρουσιάζεται με ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά. Τους χαϊδεύει, τους αντιδρά με νάζι, παραμένει νωχελική ή και συμπεριφέρεται εχθρικά. «Στο ρεμβασμό και στο θυμό με τη γυναίκα μοιάζει κι οι ναύτες περισσότερο την αγαπούν γι' αυτό». Η γάτα αυτή έχει άδοξο τέλος, γιατί όταν κυριεύεται από τρέλα, λόγω του γεγονότος ότι ζει συνέχεια σε ένα πλοίο και βλέπει διαρκώς τις ίδιες παραστάσεις, οι ναυτικοί την ρίχνουν στη θάλασσα για να

---

¹⁰² Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Gymnasiou_html-empl/index13_04.html

¹⁰³ Πόπη Αλεβιζάκη και Βασίλης Μαντούβαλος, *Κοινωνία και Ζώα, Αναζητώντας το δαχτυλίδι του Σολομώντα*. (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008), 25.

πεθάνει από γρήγορο πνιγμό, χωρίς να υποφέρει «σαν όταν χάνουμε θερμή γυναίκα αγαπητή».¹⁰⁴

Στην προκειμένη περίπτωση, βέβαια, τίθεται ζήτημα ευζωίας της συγκεκριμένης γάτας. Ο όρος ευζωία συνδέεται με τις πέντε ελευθερίες. Τα ζώα πρέπει να είναι ελεύθερα από πείνα, δίψα, κακή διατροφή, τλαιπωρία ή δυσφορία, πόνο, τραύματα ή ασθένεια, φόβο και αγωνία και να εκφράζεται η φυσιολογική συμπεριφορά του είδους. Σύμφωνα με το άρθρο 2 του Συντάγματος, λοιπόν, για τα ζώα συντροφιάς «Ευζωία» είναι: «η φυσική και η ψυχική κατάσταση του ζώου σε σχέση με τις συνθήκες στις οποίες διαβίει και πεθαίνει. Ένα ζώο ζει σε συνθήκες ευζωίας εάν: (α) είναι υγιές, άνετο, καλά διατρεφόμενο και ασφαλές, (β) δεν υποφέρει από καμία δυσάρεστη κατάσταση, όπως πόνο, φόβο και αγωνία και (γ) είναι ικανό να εκφράζει συμπεριφορές, οι οποίες είναι σημαντικές για την καλή φυσική και ψυχική του κατάσταση.»¹⁰⁵

Τα κατοικίδια ζώα, συχνά, παρουσιάζονται στη λογοτεχνία να έχουν κοινά συναισθήματα με τους ιδιοκτήτες τους. Στο μυθιστόρημα «Τα ψάθινα καπέλα», της Γ' Λυκείου, της Μαργαρίτας Λυμπεράκη από την περιγραφή της ζωής στο εξοχικό σπίτι των κοριτσιών στην Κηφισιά, τονίζεται η συμπεριφορά των ζώων κατά την αναμονή της βροχής. Ο σκοτεινός ουρανός, ο φόβος των κατοικίδιων, οι αστραπές, το κρύο, η βροχή, διαμορφώνουν ένα τοπίο μελαγχολικό που δείχνει τους ανθρώπους μαζί με όλα τα έμβια όντα γύρω τους να συμμετέχουν στην αλλαγή του καιρού, γεγονός που επιδρά στο ψυχικό τους κόσμο και αποζητούν την προστασία του ανθρώπου («Τα ζώα φοβούνται. Οι κόττες κουρνιάσανε, τα κουνέλια κάθονται μαζεμένα και γλείφονται, οι κατσίκες ρίχνουν γύρω βλέμματα ανήσυχα. Κι ο Μαυρούκος φοβότανε. Κατέβαζε την κομμένη του ουρά, τα μάτια του παρακαλούσαν, φαινόταν το ένα του δόντι σα να το 'χε ξεχάσει έξω από το στόμα, και δεν το κουνούσε από κοντά μου.»).¹⁰⁶ Τα «Ψάθινα

---

¹⁰⁴ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2246/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_B-Gymnasiou_html-empl/indexm_1.html

¹⁰⁵ Υπουργείο Εσωτερικών, «άρθρο 2 για τα ζώα συντροφιάς». Ανακτήθηκε 14/2/2024 <http://www.opengov.gr/yges/?p=7917>

¹⁰⁶ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2710/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_G-Lykeiou_html-empl/index_b_07_01.html

καπέλα» θεωρούνται ως το κείμενο αφετηρία της μεταπολεμικής λογοτεχνίας. Στην περίοδο αυτή, η μεταφορική και φωτογραφική περιγραφή των ζώων εξυπηρετεί μορφολογικά και θεματολογικά τη σύνθεση του παλιού και του νέου στη μεταπολεμική γραφή. Έτσι, παρομοιάζονται οι ήρωες με συγκεκριμένα ζώα, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους (π.χ. ερπετό, λιοντάρι). Επίσης, τοποθετούνται μέσα στα έργα ζώα, άγρια ή κατοικίδια, των οποίων οι συνήθειες περιγράφονται και αναλύονται. Με τον τρόπο αυτό, ο λόγος της λογοτεχνίας εντάσσεται στο οργανικό και στη δαρβινική νομοτέλεια.¹⁰⁷

Στο Ακριτικό τραγούδι «Η αρπαγή της γυναίκας του Διγενή», της Α' Λυκείου, φαίνεται το ιδιαίτερο δέσιμο του ανθρώπου με τα ζώα. Στην προκειμένη περίπτωση εξάιρεται ο βαθύς δεσμός των ακριτών με τα άλογά τους.

Όμως ο άνθρωπος γίνεται φίλος και με τα άγρια ζώα. Στο μυθιστόρημα του Τζακ Λόντον «Ο αδάμαστος», της Α' Γυμνασίου, βασικό θέμα είναι η εξημέρωση ενός λυκόπουλου, του «Ασπροδόνη». Ο «Ασπροδόνης» έχει υπάρξει θύμα της άσχημης συμπεριφοράς των ανθρώπων και αντιστέκεται μέχρι τέλους. Οι δύο άντρες που τον έχουν βρει εκτιμούν την ευφυΐα του και, αν και τους επιτέθηκε, δεν τον σκοτώνουν.¹⁰⁸ Στο πλαίσιο αυτό, εγείρεται ο προβληματισμός ότι είναι αναγκαίο να επανακαθοριστεί η σχέση του ανθρώπου με τα άγρια ζώα και ειδικά με όσα είναι υπό εξαφάνιση. Χρειάζεται να προστατεύει ο σύγχρονος άνθρωπος τόσο τα ήμερα, καθώς αποτελούν ένα τμήμα της κοινωνίας, αλλά και τα άγρια ζώα, προκειμένου να διασφαλιστεί η βιοποικιλότητα.¹⁰⁹

2.2.2. Ζώα με ανθρώπινες ιδιότητες ακόμα και έξω από τη λογική

Για αιώνες ο ανθρωπομορφισμός αναφερόταν στην απόδοση ανθρώπινων ιδιοτήτων στο Θεό και στους αγγέλους και από την ετυμολογία της λέξης από την όψη του

---

¹⁰⁷ Michailidis, T., «Άνθρωποι και ζώα στη μεταπολεμική πεζογραφία, η συγκρότηση μιας αλληγορικής εξεικόνισης: παραδειγματική εξέταση έργων των Ν. Κάσδαγλη, Α. Κοτζιά, Σ. Πλασκοβίτη», 2019. Ανακτήθηκε 22/2/2024 <https://uniwa.academia.edu/TasosMichailidis?swp=tc-au-39748048>.

¹⁰⁸ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Gymnasiou.html-empl/index13_06.html

¹⁰⁹ Sue Donaldson and Will Kymlicka. "Zoopolis: A Political Theory of Animal Rights". *Oxford University Press*, 2007, 19, 156. Ανακτήθηκε 22/2/2014 <https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=DTY4rYdJ504C&oi=fnd&pg=PP1&dq=Donaldson+et+al,+2011&ots=120yyWM>

ανδρός. Μετέπειτα ο όρος μεταφέρθηκε και στα ζώα με την απόδοση ανθρώπινων ιδιοτήτων σε εκείνα.¹¹⁰ Βέβαια, υπάρχει και η επιστημονική θέση ότι ο ανθρωπομορφισμός είναι ένα θεωρητικό κατασκεύασμα στο πλαίσιο της αναζήτησης των ψυχολογικών χαρακτηριστικών των ζώων, χρησιμοποιώντας την αντιληπτή ιδιότητα με βάση τη φυσική ομοιότητα, την οικειότητα, τη φυλογένεση και το πολιτισμικό στερεότυπο. Για το λόγο αυτό, χρησιμοποιείται, είτε η αντιληπτή ομοιότητα ενός μη ανθρώπινου οργανισμού, είτε η συμπεριφορά του.¹¹¹

Μια πρώτη προσέγγιση στον ανθρωπομορφισμό αναπτύχθηκε από τους Romanes και Morgan στα τέλη του 19ου αιώνα. Το συμπέρασμα τους πηγαιίνει πρώτα από την παρατήρηση της συμπεριφοράς του ζώου στην εμπειρία κάποιου, όπου συγκρίνεται με τη νοητική του εμπειρία, και μετά βγαίνει από την εμπειρία κάποιου στις διανοητικές ιδιότητες που αποδίδονται στο ζώο. Αυτού του είδους το συμπέρασμα, αυτή η θέση εδράζεται στην προσπάθεια κατανόησης του μυαλού των άλλων όντων από μια δαρβινίστικη προοπτική.¹¹² Από εκεί και έπειτα οι περισσότερες απόψεις συγκλίνουν στο ότι ο ανθρωπομορφισμός υπάγεται στη *θεωρία του νου* και ότι είναι ένας εύκολος τρόπος να ερμηνευτούν κάποιες συμπεριφορές των ζώων με γνώμονα αυτό που είναι προσφορότερο, δηλαδή, την ανθρώπινη συμπεριφορά. Σε κάθε περίπτωση, γίνεται ένα μέσο «προσέγγισης» των ζώων και εξοικείωσης μαζί τους και οι μαθητές μπορούν να πληροφορηθούν για αυτό.

Στο «μνήμα της μάνας» του Ανδρέα Καρκαβίτσα, στο βιβλίο της Α' Γυμνασίου, δημιουργείται ένα εξωπραγματικό, κατά κάποιο τρόπο, σκηνικό όπου τα ζώα μιλούν και επικοινωνούν μεταξύ τους, έστω και αν αυτό συμβαίνει στη δική τους γλώσσα,

---

¹¹⁰ Clive D.L Wynne, “What are Animals? Why Anthropomorphism is Still Not a Scientific Approach to Behavior”, (University of Florida, 2007), 126. Ανακτήθηκε 22/2/2024 <https://pdfs.semanticscholar.org/0d51/0bd94515f4076e8a459b39621bbbc7098a61.pdf>

¹¹¹ R.M Mitchell., M. Hamm, “The Interpretation of Animal Psychology: Anthropomorphism or Behavior Reading?”, 1997, 1. Ανακτήθηκε 14/2/2024 https://brill.com/view/journals/beh/134/3-4/article-p173_2.xml

¹¹² Veronique Servais, “Anthropomorphism in Human–Animal Interactions: A Pragmatist View” ,2018, 1-2. Ανακτήθηκε 14/2/2024 <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.02590/full>

ώστε να γνωρίσουμε, σε δεύτερο επίπεδο, τις ιδιότητές τους. Οι λύκοι, έτσι, συνεννοούνται μεταξύ τους αναφορικά με το πως θα οργανώσουν τη λεία και ο ένας ήταν σα να ήθελε να πει στον άλλο: «Ψέματα μας είπε η ξαδέρφη μας η αλεπού... Όπως είπαμε».¹¹³ Το διήγημα, διακρίνεται για την ανθρωπομορφική απόδοση χαρακτηριστικών στα ζώα, κάτι που λειτουργεί και αντίστροφα, από ζώο σε άνθρωπο. Παρατηρείται, δηλαδή, η περίπτωση της πονηρής αλεπούς, των άκακων προβάτων, του πιστού και συντροφικού σκύλου.

Άλλη μια ανθρωπομορφική διάσταση αποδίδεται και στη «γάτα του παπά» (Α' Γυμνασίου), εφόσον παρουσιάζεται να είναι κακή γάτα, όταν διαπράττει ένα αμάρτημα, λερώνοντας την Αγία Πρόθεση, όπως και οι άνθρωποι εκπίπτουν σε αμαρτήματα. Παρουσιάζεται, δηλαδή, ως πονηρή γάτα. Μάλιστα αποδίδεται η πράξη της από τον παπά σε έργο του Διαβόλου. «Δεν έπρεπε να επιτρέψει στην παπαδιά να βασανίσει άδικα το ζώο. Γιατί κι ο Διάβολος αν το έκανε όργανό του, τι έφταιγε το κακόμοιρον; Πρέπει όμως να συγχωράμε αυτούς τους δυστυχισμένους, όπως συγχωράμε και το ζώο που δεν έχει λογικό. Δεν το κάνουν από κακό. Μονάχα δεν ξέρουν τι κάνουν. "Ουκ οίδασι τι ποιούσι"».¹¹⁴ Χρειάζεται να σημειωθεί, σαν ένα είδος ιστορικής αναδρομής, απαραίτητη και για τους μαθητές, ότι όλος ο δυτικός πολιτισμός άρχισε από το «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση» της Αγίας Γραφής και είχε βασιστεί σε μια λογική που έφερε κάθετες διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στον άνθρωπο και τον υπόλοιπο φυσικό κόσμο, Βέβαια, ο Δαρβίνος είχε μιλήσει για αυτόνομη ύπαρξη συναισθημάτων στα ζώα, αυτό που από άλλους επιστήμονες θεωρήθηκε ανθρωπομορφισμός. Τον 20^ο αιώνα αναπτύχθηκε η Ηθολογία που επαναπροσέγγισε το ζήτημα της μελέτης του εσωτερικού κόσμου των ζώων. Στη συνέχεια με την ανάπτυξη μιας ακραίας μορφής ανθρωμορφισμού, του Μπηχεβιορισμού, που συνέδεσε άρρηκτα τις συμπεριφορές των ζώων με τις αντιδράσεις στα εξωτερικά ερεθίσματα. Τέλος, η εξελικτική ψυχολογία κατέστησε ακόμα πιο δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ της ενσυνείδητης και της ενστικτώδους συμπεριφοράς των ζώων.¹¹⁵

---

¹¹³ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Γυμνασίου http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Gymnasiou_html-empl/index13_01.html

¹¹⁴ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Gymnasiou_html-empl/index13_02.html

¹¹⁵ Αλεβιζάκη, Μαντούβαλος, *Κοινωνία και ζώα*, στο Βαλεντία Πλέσσα. ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΜΕ ΤΑ ΚΑΤΟΙΚΙΔΙΑ ΖΩΑ: ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ. Πτυχιακή

Όμως, η γάτα, δεν παύει να έχει συμφέροντα, όπως έχουν και οι άνθρωποι. Για να ληφθεί βεβαίως το ζώο ως υποκείμενο θα πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι τα ζώα αυτά δεν έχουν κατακτήσει την ανθρώπινη λογική. Με αυτό το σκεπτικό, δε μπορεί να θεωρείται λιγότερο άτομο κάποιος που έχει κάποια πνευματική αναπηρία. Κατά αυτή την έννοια το ζώο μπορεί να λογιστεί ως «πρόσωπο». Διαφορετικά αποδίδουμε στους ανθρώπους περισσότερα από αυτά που αποδίδουμε στα ζώα και αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί σφάλμα ειδολογικού σωβινισμού.¹¹⁶ Σε κάθε περίπτωση, η αναγνώριση των ζώων ως υποκειμένων είναι ένα σπουδαίο βήμα για την αναγνώριση των δικαιωμάτων των αδύναμων και ανυπεράσπιστων όντων.¹¹⁷

Συχνά, η ανθρωπομορφική προσέγγιση των ζώων φτάνει σε σημείο να αποκτά εξωλογικό χαρακτήρα. Στην παραλογή «Του γιοφυριού της Άρτας», της Γ' Γυμνασίου, το πουλί προσωποποιημένο αποτελεί το εξωλογικό, μυθικό στοιχείο, που παρεμβαίνει και σαν από μηχανής θεός προτείνει τη λύση για τη θεμελίωση της γέφυρας, πηγαίνοντας το μήνυμα στην κόρη «Γοργά ντύσου, γοργά άλλαξε, γοργά να πας το γιόμα, γοργά να πας και να διαβείς της Άρτας το γιοφύρι». Άλλωστε το εξωλογικό και φανταστικό στοιχείο είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των παραλογών.¹¹⁸

Συγκεκριμένα και στη Πρώτη Περίοδο της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας που διατείνεται από τον 10ο αιώνα μέχρι το 1453 και την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, στην Παράλογη του «Νεκρού Αδελφού» της Α' Λυκείου είναι διάχυτη η χρήση των ζώων ως εξωλογικά στοιχεία. Αρχικά, το «άλογο σύγνεφο» χρησιμεύει για τη μεταφορά του νεκρού Κωνσταντίνου από τον Άδη στον κόσμο των ζωντανών. Καθοριστικότερη

εργασία. (Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2012), 29-31. Ανακτήθηκε 14/2/2024 <https://hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/6154/file0.pdf?sequence=3>

¹¹⁶ Ηλιάδου, «Τα ζώα ως πρόσωπα: Προς μία υπέρβαση του ειδολογικού σωβινισμού Από τον Πορφύριο στον Tom Regan », 27.

¹¹⁷ Tom Regan, “Η Υπόθεση των Δικαιωμάτων των Ζώων”, στο Σταύρος Καραγεωργάκης (επ.), *Ζώα και Ηθική* (Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη, 2012), 57-74, 71.

&

Διαδραστικό σχολικό βιβλίο *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γ' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-G-Gymnasiou_html-empl/index01_03.html

¹¹⁸ *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων*. Ανακτήθηκε 12/2/ 2024

http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/4716/Lexiko-Logotechnikon-Oron_Gymnasiou-Lykeiou_html-apli&

Λίνος Πολίτης. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2004)., 25-

27

είναι, όμως, η παρέμβαση πάλι των πουλιών. Τα πουλιά βλέπουν στο δρόμο το παράξενο ζευγάρι, τον νεκρό Κωνσταντίνο και την Αρετή, με έκπληξη, θαυμασμό και απορία. Παίρνουν ανθρώπινη μιλιά και εκφράζουν την απορία τους, εξυπηρετώντας την τεχνική του ανθρωπομορφισμού. Τα λόγια των πουλιών επαναλαμβάνονται σαν ερωτήματα από την Αρετή προς τον αδελφό της. Λειτουργούν, έτσι ως συμβατικά πρόσωπα για να εξελιχθεί η δράση. Παράλληλα, συμβάλουν και αυτά με τη σειρά τους στη μετάβαση από τον πραγματικό κόσμο στον κόσμο του φανταστικού που επιχειρείται από το στίχο 28 μέχρι και το στίχο 68. Σε αυτό το πλαίσιο, τα πουλιά απορούν «ποιος είδε κόρην όμορφη να σέρνει ο πεθαμένος».¹¹⁹ Απορούν και την απορία αυτή εκφράζει στη συνέχεια και Αρετή και προάγεται έτσι ο μύθος μέσα σε ένα κόσμο εξωλογικό.

Το ακριτικό τραγούδι «Η αρπαγή της γυναίκας του Διγενή», της Α' Λυκείου ξεκινάει με μια ήρεμη αγροτική εικόνα, εκείνη του Διγενή ο οποίος σπέρνει τροφή για τα άλογα του με τη βοήθεια ενός ζευγαριού από βόδια ή άλογα. Το πουλάκι, όμως, που κάθεται στην άκρη του αρότρου παίρνει ανθρώπινη φωνή και του αναγγέλλει την αρπαγή. Πουλάκιν πήγεν κι ήκατσεν στην όσκερην τ' αλέτρου.

- «Εσύ σπέρνεις, βρε Διγενή, μα την καλή σου κλέψαν».¹²⁰

Είναι χαρακτηριστικός πάλι ο ανθρωπομορφισμός του πουλιού - αγγελιαφόρου στο οποίο αποδίδονται ανθρώπινα χαρακτηριστικά, όπως αυτό της ομιλίας. Πρόκειται, άλλωστε για ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά της δημοτικής ποίησης.¹²¹

Επίσης, με τον ίδιο τρόπο αποκτούν ανθρωπομορφικές ιδιότητες και τα άλογα, εφόσον ο Διγενής πηγαίνει στο στάβλο και τους ζητάει τη βοήθειά τους, προκειμένου να βρεθεί η γυναίκα του. Ένα από τα άλογα που παρομοιάζεται με «κάλλιο παλικάρι», δηλαδή

---

¹¹⁹ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexA1_1.html

¹²⁰ό.π. http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexA2_1.html

¹²¹M.Herzfeld. "Social borderes: themes of conflict and ambiguity in Greek folksongs", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 1980, 6 , 61-80.&

G. Saunier, «Is there such a thing as an "Akritic song"? Problems in the classification of Modern Greek Narrative Songs», στο: R. Beaton- D. Ricks (εκδ.), *Digenes Akrites: new approaches to Byzantine heroic poetry*.(London. 1993), 139-149.
& Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, 114-119.

έμπειρο στη μάχη, για αυτό και το πιο γέρικο αναλαμβάνει την αποστολή διάσωσης ως ανταπόδοση των περιποιήσεων που είχε δεχθεί από την κυρά. Η παρέμβαση και των δύο ζώων αποτελούν παράλληλα βασικά στοιχεία πλοκής του μύθου.

Η σχέση αυτή του αλόγου με τον πολεμιστή αντανακλά επιδράσεις αραβικές, αλλά και αρχαιότερες, όπως για παράδειγμα τη σχέση των ομηρικών ηρώων με τα άλογά τους. Η στενή αυτή σχέση εξηγείται, αρχικά, από το γεγονός ότι η βασική δραστηριότητα των ακριτών ήταν ο πόλεμος και για αυτό χρειαζόνταν άλογα με αντοχή και ταχύτητα. Επίσης, η σχέση αυτή ήταν γνώριμη και από την αρχαιοελληνική παράδοση. Η κατοχή αλόγων θεωρούνταν στοιχείο πλούτου και κοινωνικής δύναμης. Συχνά, οι ομηρικοί ήρωες (Αχιλλέας) παρουσιάζονται να συνομιλούν με τα άλογά τους. Τα θεωρούσαν ευαίσθητα και νοήμονα όντα.¹²²

«Το μοιρολόγι της φώκιας» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, της Β' Λυκείου, με στοιχεία νατουραλισμού και ηθογραφίας, είναι ύμνος στη φύση, όπως άλλωστε και όλο το έργο του Παπαδιαμάντη. Με διάχυτο λυρισμό ο Παπαδιαμάντης' επιλέγει ένα ζώο, τη Φώκια, να μοιρολογεί για το χαμό της Ακριβούλας, της εννιάχρονης εγγονής της γριάς Λούκαινας. Το ζώο αποκτά, έτσι ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά και θλίβεται όπως ακριβώς θα έκανε ένας άνθρωπος. Παράλληλα, μπορεί και επικοινωνεί με τους ανθρώπους. Ένας γέρος ψαράς που είχε εντρυφήσει στη γλώσσα των φωκιών, μπορούσε να επικοινωνήσει με τη φώκια και να καταλάβει ακριβώς τι έλεγε και που έκανε το μοιρολόι της τραγούδι. Ένα, επίσης, στοιχείο με περιβαλλοντικό ενδιαφέρον είναι η βουκολική σκηνή ενός βοσκού που κοντά στο κοιμητήρι, τραγουδάει με τη φλογέρα του ένα τραγούδι συνοδεύοντας το κοπάδι του.¹²³

Ο Παπαδιαμάντης στο έργο του εξυμνούσε το φυσικό περιβάλλον και τα ζώα, τόσο γιατί του θύμιζε τη φύση στο αγαπημένο του νησί, τη Σκιάθο, όσο και για να εκφραστεί η αντίθεση ανάμεσα σε εκείνο και στο οδυνηρό αστικό τοπίο. Όπως ο ίδιο δήλωσε στον Λαμπριάτικο Ψάλλη (Μάρτιος, 1893), βασικός στόχος της γραφής του είναι η εξύμνηση της φύσης μέσω της περιγραφής της. « Τὸ ἐπ' ἐμοί, ἐνὸσω ζῶ καὶ ἀναπνέω

---

¹²² «Πόροι για τα Ομηρικά έπη: Ο τρωικός μύθος στην τέχνη και τη λογοτεχνία.» *Ψηφίδες για την ελληνική γλώσσα.* Ανακτήθηκε 14/2/2024 https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/education/mythology/epic/record.html?tbl=epic&rid=321

¹²³ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο *Κείμενα Νεοελληνική Λοοτεχνίας*, Β' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2702/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-B-Lykeiou_html-empl/index_a_02_03.html

καὶ σωφρονῶ, δεν θὰ παύσω πάντοτε... νὰ ὑμνῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου, να περιγράψω μετ' ἔρωτος τὴν φύσιν καὶ να ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἦθη.»¹²⁴

Ο ανθρωπομορφισμός της φύσης και ο «φυσιομορφισμός» του ανθρώπινου στοιχείου είναι, λοιπόν, παρών στον λόγο του Παπαδιαμάντη. Μέσα από τις λυρικές περιγραφές της φύσης, φαίνεται η αμεσότητα και ο στενός δεσμός του ήρωα, αλλά και κάθε ανθρώπου με αυτή. Στήνεται κάθε φορά ένα αρκαδικό τοπίο ευδαιμονίας και ξενιοσιάς, πολύτιμο για τον καθένα. Ο λογοτέχνης θαυμάζει τη βιοποικιλότητα της φύσης, βάτα, πολυτρίχια, σπαράγγια, βέργια, ίτσια, μυρσίνες, αγριομαστίχες, αγριαμπελιές, αιγοκλίματα, χαμομήλια, μολοχάνθια, κιτρινούλια, αστεράκια, αγριελιές, ροδιές, αμυγδαλιές, βελανιδιές και καστανιές και καλεί τον καθένα να συμμετάσχει στο θαυμασμό του.¹²⁵ Και εδώ ακριβώς είναι που φαίνεται η διαμεσολάβηση της λογοτεχνίας στην επαφή με τη φύση και στην απόκτηση οικολογικού ενδιαφέροντος. Είναι αυτό ακριβώς που είπε ο Σεφέρης : «η φυσικότητα του ανθρώπου, η διαφορά του από τα υπόλοιπα ἔμβια ὄντα, ἐγκείται στη διαμεσολαβημένη από την "γλώσσα" σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Η γλώσσα, ἔμφορτη σημασιῶν και συμβόλων, σημασιοδοτεῖ τη φύση και γίνεται η ἴδια προϊόν του τρόπου και της ευαισθησίας με την οποία το «λογοτεχνικό Υποκείμενο» συλλαμβάνει το «Αντικείμενο φύση». Αυτή η σχέση του λογοτέχνη με την εποχή του είναι βιωματική και οργανική. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσουν οι ποικίλες οπτικές γωνίες του χώρου μέσα από τις οποίες διαθλάται η εικόνα του φυσικού περιβάλλοντος στο λογοτεχνικό κείμενο ».¹²⁶

2.2.3. Ζῶα σύμβολα

---

¹²⁴ Νίκος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Αλ. Παπαδιαμάντης, Άπαντα*, τ.2,517, σγτο Δημήτρης Κίτσος. «Το φυσικό Περιβάλλον στα διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Οικολογικά μηνύματα και περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση». Μεταπτυχιακή εργασία (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική ηλικία., 2018), 32-33. Ανακτήθηκε 14/2/2024 https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/11001/1/KitsosD_2018.pdf.

¹²⁵ Κίτσος, «Το φυσικό Περιβάλλον στα διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Οικολογικά μηνύματα και περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση», 33-34.

¹²⁶ ό.π., 35 & Σοφία Κανταράκη. «Το Φυσιολατρικό στοιχείο των διηγημάτων του Παπαδιαμάντη», Εισήγηση στον Α' κύκλο του Γ' διεθνούς Συνεδρίου για τον Παπαδιαμάντη (Αθήνα : Δόμος, 201), 1. Ανακτήθηκε 14/2/2024 <http://www.24grammata.com/?p=19438>

Τα ζώα ως σύμβολα χρησιμοποιούνται από πολύ νωρίς στα λογοτεχνικά κείμενα. Για πρώτη φορά το 3.000 π.Χ. στη Σουμεριακή και ινδική λογοτεχνία, εμφανίζονται προφορικές εκδοχές μύθων με ζώα.¹²⁷ Στην Ελλάδα για πρώτη φορά εμφανίζονται ζώα – σύμβολα στον Ησίοδο (760-680 π.Χ.) στο ποίημα «Έργα και Ημέραι». Πρόκειται για διδακτικός μύθος με πρωταγωνιστές ένα γεράκι και ένα αηδόνι. Έπεται ο πολύ γνωστός, μυθογράφος και μυθοποιός Αίσωπος (620-564 π.Χ.).¹²⁸

Ένα ζώο που συχνά λειτουργεί ως σύμβολο είναι το πουλί. Στο ποίημα «Το Άξιον Εστί» του Οδυσσέα Ελύτη, της Γ' Γυμνασίου στον τρίτο ύμνο της Γενέσεως το χελιδόνι συμβολίζει την Άνοιξη, όπως και στο έργο «Η Άνοιξη»¹²⁹, του Επαμεινώνδα Γονατά της Γ' Λυκείου που το πουλί αποκτά ανθρώπινη λαλιά και κατά ανθρωπομορφικό τρόπο αναγγέλλει τον ερχομό της καθυστερημένης Άνοιξης, και τη φέρνει μες στο καλοκαίρι. Φέρνει τη χαρά μέσα στη λύπη της ζωής, ενώ τα τζιτζίκια γίνονται ένα με τον άνθρωπο: [...]

η Ίος η Σίκινος η Σέριφος η Μήλος

«Κάθε λέξη κι από 'να χελιδόνι

για να σου φέρνει την άνοιξη μέσα στο θέρος»...¹³⁰

---

¹²⁷ Αμιλία Αραμπατζή, Σοφία Τουνουσιδου. «Ο ρόλος των ζώων στην παιδική λογοτεχνία.» Διπλωματική εργασία (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Μάιος 2006, 19-20. Ανακτήθηκε 14/2/2024 <https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/564/1/EA259.PDF>

¹²⁸Κατερίνα Παπαποστόλου «Ζώα στα παραμύθια: Μια ιστορική αναδρομή και το σήμερα». 2020. Στο Δημητριάδου Αναστασία. «Η μορφή των ζώων στα παραμύθια και η χρήση τους στην μαθησιακή διαδικασία στην προσχολική εκπαίδευση». Πτυχιακή εργασία (Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Σχολή Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, Τμήμα Νηπιαγωγών, Φλώρινα 2021, 25,26. Ανακτήθηκε στις 17/2/2024 <https://www.projectparenting.gr/environment/zoa-sta-paramythia-mia-istoriki-anadromi-kai-to-simera>

¹²⁹ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2710/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-G-Lykeiou_html-empl/index_a_11_01.html

¹³⁰ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-G-Gymnasiou_html-empl/index08_13.html

Και στον Ερωτόκριτο¹³¹ στο έμμετρο μυθιστόρημα του Βιντσέτζου Κορνάρου, της Γ' Γυμνασίου, ο Ερωτόκριτος «ωσάν αϊτός επέταξε κι εμπήκε στα φουσάτα» (στ.1036), δηλαδή με μεγάλη δύναμη, όπως του αϊτού μπήκε στη μάχη.

Στο ποίημα «Στο Σταυραϊτό» του Κ. Κρυστάλλη, του ποιητή της αγροτικής και ποιμενικής ζωής, της Α' Λυκείου, πάλι ο Σταυραϊτός λειτουργεί ως σύμβολο ελευθερίας, ανεμελιάς και έλλειψης φόβου:

«Από μικρό κι απ' άφαντο πουλάκι, σταυραϊτέ μου

[...]

και βασιλιά σε κράζουν

του κάμπου τα πετούμενα και του βουνού οι πετρίτες.»¹³²

Ο ποιητής ζητά από το πουλί να τον πάρει μακριά από τον κάμπο (Αθήνα) και να τον οδηγήσει στο βουνό που συμβολίζει την υγεία. Ο Κρυστάλλης είχε προσβληθεί από φυματίωση και αυτό το ποίημα είναι το κύκνειο άσμα του. Τα στοιχεία του βουνού, η βρυσούλα, η ρεματιά, του λόγκου τα πουλιά, τ' ανήμερο καπρί, το αρκούδι, το πλατόνι, το κρύο τ' αγέρι, τα κλαδιά του καλοκαιριού και τα χιόνια του χειμώνα, τα αγριοπρίναρα και τα ελάτια, τα βαλάνια, το τυρί τ' αλαφιού, ο ήχος από τα πεύκα και τις οξιές και τόσα άλλα είναι όλα σύμβολα του υγιεινού και ανέμελου τρόπου ζωής στη φύση. Μέσα από το ποίημα αυτό συνειδητοποιεί κανείς τη μαγεία, αλλά και την αναγκαιότητα της ύπαρξης της απάτητης φύσης με τη χλωρίδα και την πανίδα της.

Στο Γεφύρι της Άρτας¹³³, της ίδιας τάξης, της Γ' Γυμνασίου, το πουλί συμβολίζει το αγγελιαφόρο, αφού μεταφέρει τη εντολή στη γυναίκα του πρωτομάστορα, ο οποίος

---

¹³¹ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Γυμνασίου http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_G-Gymnasiou_html-empl/index02_02.html

¹³² Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Λυκείου http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexG4.html

¹³³ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_G-Gymnasiou_html-empl/index01_03.html

έπειτα αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην αγάπη για τη γυναίκα του και στο αίσθημα του καθήκοντος.

Στην Επτανησιακή Ποίηση, που έχει ως ένα από τα βασικά θέματα τη φύση, στους «Ελεύθερους Πολιορκημένους»¹³⁴ του Διονυσίου Σολωμού, στο πρώτο απόσπασμα από το Β' Σχεδιάσμα, στο σχολικό βιβλίο της Α' Λυκείου το πουλί λειτουργεί πάλι ως σύμβολο της ελευθερίας, στη συλλογική της διάσταση αυτή τη φορά. Μπορεί και πετάει ψηλά σε αντίθεση με τους καθηλωμένους πολιορκημένους, που είναι νοερά ελεύθεροι γιατί αγωνίζονται με τον δικό τους τρόπο. Το ζηλεύει η μάνα που τρώει τα ψίχουλα, ενώ εκείνη δε μπορεί να ταΐσει το παιδί της.

Στο ποίημα «Ο Κορυδαλλός του πρωινού» του Νικηφόρου Βρεττάκου, της Β' Λυκείου, ο ποιητής για να εκφράσει με λυρικό τρόπο τη ψυχική του ευφορία, καθώς ακούει το φιλικό μήνυμα του Θεού, παρομοιάζει τον εαυτό του με κορυδαλλό που κάθεται σε ένα κλαδί και τραγουδάει. Το πουλί συμβολίζει την απόλυτη εναρμόνιση με τη φύση. Τόσο αρμονική θα έπρεπε να είναι η σχέση κάθε ανθρώπου με τη φύση. Η φύση αυτή εξυμνείται με τον καλύτερο τρόπο και στο ποίημα αυτό. Για τον «ποιητή του φωτός και της αγάπης», όπως αποκλήθηκε ο Βρεττάκος, που εξέφρασε με το έργο του το πανανθρώπινο όραμα της Ειρήνης και της Δικαιοσύνης. «[...] Όλα στον κόσμο τα συγκρατεί το φως και η αγάπη. [...]. Το πρώτο πρόσωπο εξάλλου, στη χρήση του οποίου συνήθως καταφεύγει ο Βρεττάκος, το πρόσωπο εδώ του κορυδαλλού-ποιητή, απροσωποποιείται και διευρύνεται σε ένα εγώ που δεν είναι μόνον ο ποιητής ή ο άνθρωπος Βρεττάκος, αλλά ο άνθρωπος που μπορεί να ακούει την Αρχή που θέλει να μας διδάξει, όπως γράφει ο Δημήτρης Πικιώνης, «η Φύση: πως τίποτα δεν υπάρχει μόνο του αλλά τα πάντα είναι μέρος μιας καθολικής Αρμονίας. Όλα διαπερνούν το ένα τ' άλλο. Και δεν μπορείς να συλλάβεις το ένα παρά μέσον των άλλων [...]».¹³⁵

---

¹³⁴ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Α' Λυκείου. Ανακτήθηκε, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Lykeiou_html-empl/indexD2_1.html

& Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, 149.

¹³⁵ Γεωργία Κακούρου-Χρόνη, «Η ποιητική του Νικηφόρου Βρεττάκου από την ποίησή του στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση», Νικηφόρος Βρεττάκος Αφιέρωμα, (Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Π.Ε.Φ..Χ.), 30-43 στο Κωνσταντίνος Μάντης. Ανακτήθηκε 14/2/2024 https://latistor.blogspot.com/2010/06/blog-post_8540.html

Στο ποίημα «Δελφοί 1927», της Γ' Λυκείου, ο Σουηδός ποιητής Γιάλμαρ Γκούλμπεργκ, περιγράφει τις εντυπώσεις του από την παράσταση του Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου, η οποία ανέβηκε το 1927, στις Δελφικές γιορτές, που θέλησε να αναβιώσει ο Σικελιανός. Στη δεύτερη στροφή του ποιήματος εμφανίζονται αετοί:

«Αλλά απ' του Παρνασσού το βάραθρο ήρθαν αετοί

πετώντας πάνω από τον χώρο...»¹³⁶

Εμφανίζονται ως ένα σημάδι κάτω από τον ήλιο, προβολέας πάνω από τους Δελφούς και είναι σύμβολο τιμητικού χαιρετισμού από ψηλά, στοιχείο κατανόησης και επικύρωσης. Ο αετός είναι σύμβολο αγέρωχης δύναμης και για άλλη μια φορά τα πουλιά παρουσιάζονται ως αγγελιαφόροι των βουλών των θεών. Οι θεοί, δηλαδή, γνέφουν θετικά στην προσπάθεια του Σικελιανού να αναστήσει το αρχαίο ελληνικό πνεύμα.

Στο σονέτο «Αγορά» του Κωστή Παλαμά («Νέα Αθηναϊκή Σχολή»), της Α' Λυκείου, είναι επιβλητική η εικόνα του καραβιού που τραβάει με τα πουλιά και τα κήτη, όπου τα δύο αυτά στοιχεία της φύσης συμβολίζουν τις δυσκολίες και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει αλλοτριωμένος εργαζόμενος της βιοπάλης. Κατά μια άλλη ερμηνεία το καράβι συμβολίζει την ανάγκη για ταξίδι σε νέες εμπειρίες, ενώ τα κήτη και τα πουλιά είναι σύμβολα ελευθερίας, αφού κολυμπούν και πετούν ελεύθερα. Στη συνέχεια η δίψα, δηλαδή η διαρκής προσδοκία για καλύτερες μέρες (οικογενειακή θαλπωρή σε ήσυχο σπίτι) παρομοιάζεται με τη στεγνή καλοκαιριά που διψάει/αδημονεί για το πρωτοβρόχι («Πάντα διψάς – όπως διψάει το πρωτοβρόχι στεγνή καλοκαιριά») ¹³⁷

Στο ποίημα «Ρωμιόσυνη» («Νεότερη Λογοτεχνία, 1922 – 1930»),¹³⁸ του Γιάννη Ρίτσου, της Β' Λυκείου, που γράφτηκε το 1945-1947, αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο

---

¹³⁶ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2710/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-G-Lykeiou_html-empl/index_d_15_01.html

¹³⁷ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Lykeiou_html-empl/indexG1_6.html

¹³⁸ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2702/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-B-Lykeiou_html-empl/index_c_07_01.html

Πόλεμο, δίπλα στον άνθρωπο που υποφέρει παρουσιάζονται και τα ζώα. Όταν διψάει ο άνθρωπος διψάει και το μουλάρι. Όταν χαμογελάνε οι άνθρωποι, εμφανίζεται ένα μικρό χελιδόνι που προαναγγέλλει τον ερχομό της Άνοιξης, μιας καλύτερης περιόδου. Μαζί με τον θάνατο των ανθρώπων πεθαίνουν και τα σκυλιά τους. Μπορεί να ζουν κάτω από δύσκολες συνθήκες, όμως κάθε ξημέρωμα, κάθε αυγή, αφήνουν ελεύθερα στις τέσσερις κατευθύνσεις του ορίζοντα χιλιάδες περιστέρια, σύμβολα ειρήνης και συναδέλφωσης.

Στο «Ξενιτεμένο μου πουλί», δημοτικό τραγούδι στο βιβλίο της Β' Γυμνασίου το πουλί συμβολίζει τον ξενιτεμένο σύζυγο.

Τέλος, στο «Κυριακάτικο γεύμα με καλεσμένους στο ύπαιθρο», του Θανάση Κωσταβάρα, της Γ' Λυκείου αναφέρεται: «Ξαφνικά περνάει γρήγορα ένα κοπάδι πουλιά. Κι ένα μαύρο σάλεμα στον αέρα, σαν προμήνυμα μπόρας.»,¹³⁹ όπου πάλι το πουλί γίνεται προμάντορας κακών αυτή τη φορά εξελίξεων.

Στον «Απόκοπο»¹⁴⁰ του Μπεργανδή, της Α' Λυκείου, υπάρχει ο συμβολισμός του κυνηγιού. Οι νεκροί επιθυμούν μια επιστροφή ως κυνηγοί (στ 28-29), πάνω στα άλογά τους, έχοντας μαζί κυνηγετικά σκυλιά και κρατώντας στα χέρια τους κυνηγετικά γεράκια μια σκηνή που θυμίζει Μεσαίωνα, όταν αυτού του είδους οι ασχολίες ήταν συνηθισμένες για τους αριστοκράτες. Ο άνθρωπος με την άσχημη επιλογή «ψυχαγωγίας», αυτή του κυνηγιού, δείχνει ακριβώς την εργαλειοποίηση της φύσης για την εξυπηρέτηση των δικών του επιθυμιών και ζωωδών ενστίκτων. Επιτίθεται στα ζώα με τη δύναμη των όπλων και εκμεταλλεύεται ακόμη και το κυνηγετικό ένστικτο των σκύλων. Σύμφωνα με τον Γ. Κεχαγιόγλου που πρώτος επιχείρησε τον απσυμβολισμόαυτού του έργου του Μπεργαδή, το κυνήγι ερμηνεύεται συμβολικά ως το βιολογικό κυνήγι του έρωτα.

---

¹³⁹ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2710/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_G-Lykeiou_html-empl/index_a_21_01.html

¹⁴⁰ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexB3.html4/2/2024

Από την Επτανησιακή σχολή το ποίημα «Ο Πόρφυρας»¹⁴¹ του Διονυσίου Σολωμού, της Α' Λυκείου, που έχει ως αφητηρία ένα περιστατικό στην Κέρκυρα το 1847, όταν ένας πόρφυρας (καρχαρίας) κατασπάραξε έναν Άγγλο στρατιώτη που κολυμπούσε, ο καρχαρίας είναι σύμβολο βίας στη φύση. Ο άνθρωπος είναι ανυπεράσπιστος μπροστά στο κήτος και αυτό ακριβώς δείχνει την κοινή, κατά κάποιο τρόπο, μοίρα ανάμεσα στον άνθρωπο και τα ζώα, όπου κάποτε υπερισχύει ο ισχυρότερος.

Στο ποίημα «Παράπονο σκύλου»¹⁴² του Κρίτωνα Αθανασούλη, της Α' Γυμνασίου, τα ταλαιπωρημένα αδέσποτα ζώα συμβολίζουν αλληγορικά τη ζωή των επίσης ταλαιπωρημένων άστεγων ανθρώπων. Μέσα από το ποίημα εγείρεται ο προβληματισμός για τη μοίρα των αδέσποτων ζώων.

Στη σύντομη ιστορία «ο μεταξοσκώληκας», της Β' Γυμνασίου, του Μίλο Ματσόουρεκ, ο μεταξοσκώληκας συμβολίζει τον αφανή χειρώνακτα εργάτη που πέφτει θύμα εκμετάλλευσης από τα αφεντικά. Επίσης, έμμεσα καταγγέλλεται η εκμετάλλευση αυτή, όπως και η αντίστοιχη των ζώων, προκειμένου να κερδίσει ο άνθρωπος, που υπερέχει, μεγαλύτερα οφέλη. Ένα άλλο μήνυμα που κρύβεται στη διήγηση αυτή είναι ο επιτοπισμός των σημαντικών της ζωής, όπως η εργατικότητα και η απαξίωση των ασήμαντων, όπως η πολυτέλεια, ο καινοφανής πλούτος και η επίδειξη. Ο μεταξοσκώληκας με τη δημιουργικότητά του, αν και με τρόπο αφανή δημιουργεί την πρώτη ύλη για να κατασκευαστούν πολυτελή υφάσματα, απαραίτητα για τους οίκους υψηλής ραπτικής. Στην προκειμένη περίπτωση τα ζώα και τα χαρακτηριστικά τους χρησιμοποιούνται από τους λογοτέχνες ως μέσα προβολής ηθικοποιητικών μηνυμάτων και γίνονται σύμβολα ηθικής.

Στο συμβολικό παραμύθι «Ο μικρός πρίγκιπας και η αλεπού» του Αντουάν Ντε Σαιντ-Εξυπερύ, της Β' Γυμνασίου η αλεπού λειτουργεί ως σύμβολο. Ειδικότερα είναι σύμβολο φιλίας, εφόσον μέσω της διαδικασίας της εξημέρωσης αναπτύσσονται συναισθήματα αγάπης, σεβασμού, εκτίμησης και συμπάθειας που καταρρίπτουν όλα τα στερεότυπα. Αυτό συμβαίνει επειδή η αλεπού από ένας παραδοσιακός εχθρός του

---

¹⁴¹ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Lykeiou_html-empl/indexD2_3.html

¹⁴² Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας». Α' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Gymnasiou_html-empl/index12_03.html

ανθρώπου παρουσιάζεται ως ο πιο καλός του φίλος. Το εξημέρωμα συμβολίζει ακριβώς το ότι η αγάπη και η ψυχική επαφή είναι αγαθά που αποκτιούνται σιγά σιγά και με υπομονή. Επίσης και το τριαντάφυλλο, έγινε το ένα και μοναδικό για τον μικρό πρίγκιπα, εφόσον ανέπτυξε με εκείνο ουσιαστικό δεσμό και δέσιμο. Πίσω από τον φανταστικό κόσμο που πλάθει ο συγγραφέας κρύβεται ένας μεγάλος προβληματισμός για τον άνθρωπο, τις αξίες και τον ρόλο του στη ζωή, τους στόχους και τα συναισθήματά του. Το μήνυμα του παραμυθιού κρύβεται πίσω από τα λόγια της αλεπούς «Μόνο με την καρδιά βλέπεις καλά. Την ουσία δεν την βλέπουν τα μάτια». Ο μικρός πρίγκιπας έμαθε από την αλεπού τι σημαίνει αγάπη και αυτό ακριβώς θέλει να διδάξει ο συγγραφέας, την αξία, δηλαδή, της πραγματικής αγάπης η οποία βρίσκεται πολύ πιο πάνω από τα μάταια καθημερινά πράγματα. Προβάλλεται η αξία του «να δημιουργείς δεσμούς», δηλαδή ουσιαστικές σχέσεις με τους ανθρώπους, όπως ανέπτυξε μικρός πρίγκιπας με δύο στοιχεία του φυσικού κόσμου, το τριαντάφυλλο και την αλεπού. Αξία πολύτιμη ειδικά σε καιρούς όπου «οι άνθρωποι δεν έχουν πια καιρό να γνωρίσουν τίποτα. Τ' αγοράζουν όλα έτοιμα στα εμπορικά. Καθώς όμως δεν υπάρχουν εμπορικά που πουλάνε φίλους, οι άνθρωποι δεν έχουν πια φίλους.»¹⁴³. Η φιλία δεν αγοράζεται με χρήματα, αλλά κατακτιέται με κόπο και προσπάθεια. Και ο σύγχρονος άνθρωπος δεν έχει χρόνο και διάθεση να κοπιήσει για κάτι μη υλικό. Υπάρχει, έτσι, η έμμεση προτροπή για ενασχόληση με όσα έχουν αξία, τον άνθρωπο και τη συναισθηματική και ψυχική του υγεία. Το παραμύθι, άλλωστε, έχει παιδαγωγικές, ψυχολογικές και διδακτικές διαστάσεις. Είναι αδιαμφισβήτητος ο αντίκτυπος του παραμυθιού στην ψυχή του παιδιού, στην παιδική ψυχή κάθε ηλικίας, ενώ μέσω αυτού μπορούν να διδαχθούν με τον πιο άμεσο τρόπο πολύ βαθιά μηνύματα. Τα σημαντικότερα από αυτά είναι η αγάπη, η τιμιότητα, η συνεργατικότητα, η φιλία, η δικαιοσύνη και η συναδέλφωση.¹⁴⁴

---

¹⁴³ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2246/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_B-Gymnasiou_html-empl/indexj_5.html

¹⁴⁴ Νίκος Μαυρέλος, «Η υποδοχή του Ροε στην Ελλάδα και ο φακός του Ροϊδη», *Σύγκριση*, 14 (2017) 75–99. <https://doi.org/10.12681/comparison.10119> Ανακτήθηκε 14/2/2024 <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/syγκrissi/article/view/10119>

& Παρασκευή Τζιβρά, «Οι παιδαγωγικές, ψυχολογικές και διδακτικές διαστάσεις του παραμυθιού και η αξιοποίησή του στην προσχολική αγωγή και στη δημοτική εκπαίδευση.» Διπλωματική εργασία (Αθήνα:

Στα Δημοτικά Νανουρίσματα¹⁴⁵ που περιλαμβάνονται στη συλλογή του Νικ. Γ. Πολίτη, στο σχολικό βιβλίο της Γ' Γυμνασίου, «Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού», η φύση εμπλέκεται δημιουργικά στη διαδικασία του νανουρίσματος. Στο πρώτο νανούρισμα από τη Χίο, που έχει καταγραφεί από τον Γάλλο φιλέλληνα Κλωντ Φωριέλ (1825) «Να μου το πάρεις ύπνε μου», η μάνα θέλει να δημιουργήσει κλίμα ασφάλειας για το παιδί της και για αυτό θέλει για φρουρό του έναν αετό που συμβολίζει τη δύναμη. Στο δεύτερο νανούρισμα «Κοιμήσου αστρί» από την Κορινθία, καταγεγραμμένο από τον Μιχάλη Λελέκο (1888), η μητέρα φαντάζεται την κόρη της αρχοντοπούλα, που της παρήγγειλε στην Πόλη τα προικιά της. Το πάπλωμα θα είναι χρυσοκεντημένο, έχοντας πάνω έναν αετό και ένα παγώνι, σύμβολα δύναμης και ομορφιάς αντίστοιχα.

Στο απόσπασμα από τον «Ερωτόκριτο»¹⁴⁶ του Βιτσέντσου Κορνάρου, της Γ' Γυμνασίου, ο θυμωμένος για τα κακά μαντάτα Ερωτόκριτος παρομοιάζεται με ένα εξαγριωμένο λιοντάρι. Στη συνέχεια παρομοιάζεται με αετό («ωσάν αϊτός επέταξε κι εμπήκε στα φουσάτα» (στ.1036), σύμβολο ανδρείας και υπεροχής στη μάχη. Είναι διευρυμένη, λοιπόν, η φειχτοποίηση των ζώων σε περιβάλλοντα τέχνης και δη λογοτεχνίας για να αποδοθούν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά σε ήρωες.

Στη Λόγια Δημιουργία, «Το Έπος του Διγενή Ακρίτα» [ο θάνατος τον πολεμά], της Α' Λυκείου, ο Διγενής παρουσιάζεται υπερανθρώπινος και είναι εξαίσια η εικόνα που ξεσκίζει τα λιοντάρια (στ.15: «όπου ενίκα δυνατούς και ξέσχιζε λεοντάρια.»)¹⁴⁷ Το λιοντάρι, λοιπόν, είναι από τη φύση του πολύ δυνατό και η νίκη του ήρωα σε βάρος των λιονταριών αποκτά ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα.

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2019), 29,41. Ανακτήθηκε 14/2/2024
https://www.openarchives.gr/aggregator-openarchives/edm/pergamos/000005-uoa_dl_object_uoadl%3A2865894

¹⁴⁵ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-G-Gymnasiou.html-empl/index01_01.html

¹⁴⁶ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Γυμνασίου http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-G-Gymnasiou.html-empl/index02_02.htm

1

¹⁴⁷ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Lykeiou.html-empl/indexA6_1.html

Οι μαθητές μπορούν να πληροφορηθούν ότι πρόκειται για μια θέαση των ζώων όπως παρατηρήθηκαν ιστορικά από την αρχαία φιλοζωία του Πορφύριου και του Πλουτάρχου μέχρι τον αντιειδισμό «πρώτης γενιάς», εκείνον του Πίτερ Σίνγκερ και του Τομ Ρίγκαν που πάσχιζαν να βρουν ανθρώπινα χαρακτηριστικά σε κάποια ζώα (γνωστικά, ψυχολογικά, συναισθηματικά), ώστε να τα εντάξουν στην ηθική θεώρηση. Σας να πρόκειται για «ατελή ανθρωποειδή». Είναι μια ατελέσφορη προσπάθεια, βέβαια, γιατί τα ερωτήματα που αφορούν έννοιες όπως «πρόσωπο», «άλλος», «ετερότητα» είναι αδύνατον να απαντηθούν οριστικά, καθώς κάθε φορά χρειάζεται διερεύνηση των ορίων τους, ώστε να συμπεριλάβουν πλάσματα τα οποία μέχρι πρόσφατα ήταν αποκλεισμένα από κάθε ηθική θεώρηση.¹⁴⁸

Στο χρονογράφημα του Εμμανουήλ Ροΐδη «τα υαλοπωλεία» («Ρομαντικοί των Αθηνών»)¹⁴⁹ της Γ' Γυμνασίου, ο αφηγητής δυσανασχετεί με τους αδέσποτους σκύλους που περιφέρονται στο κέντρο της Αθήνας. Όμως, στη συνέχεια τους θεωρεί ως τιμωρία για τους παράνομους μικροπωλητές, ειδικά τους υαλοπώλες, που κατακλύζουν τα πεζοδρόμια. Θα μπορούσε στο σημείο αυτό να γίνει μια σύντομη αναφορά στην επιμονή του Ροΐδη να χρησιμοποιεί ζώα στο έργο του. Είναι θαρρεί κανείς να γράφει έχοντας το «λεξικό φυσικής ιστορίας» στα χέρια του.¹⁵⁰

Συγκεκριμένα, γράφει: «Εξ όσων ητύχησα ή εδυστύχησα να γνωρίσω είμαι, πιστεύω, ο μόνος άνθρωπος όστις, αν τον ωνόμαζον ζώον, δεν θα εθεώρει τούτο ως προσβολήν. Όσον συναναστρέφομαι τα ζώα, τόσον μάλλον πείθομαι, ότι δεν υπάρχει μεταξύ αυτών και των ανθρώπων καμμία διαφορά, ως ηθέλησαν παραδοξολόγοι τινές να ισχυρισθώσιν, αλλά μόνον ότι τα πράγματα, κατά τα οποία διαφέρομεν από τα ζώα, δεν αποδεικνύουν όλα την ανθρωπίνην υπεροχήν».¹⁵¹

---

¹⁴⁸ Tom Regan, «Η υπόθεση των δικαιωμάτων των ζώων», στο Σταύρος Καραγεωργάκης (επιμ.), *Ζώα και ηθική*, μτφ. Κώστας Αλεξίου, Φανή Αραμπατζίδου, Σταύρος Καραγεωργάκης, Ελίζα Κολοβού, Κωστής Κουράκης (Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη, 2012), 57-74.

¹⁴⁹ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_G-Gymnasiou_html-empl/index06_05.html

¹⁵⁰ Εύη Βογιατζάκη, «Ο Ε. Ροΐδης και η μεταφορά της επιστήμης», *σύγκριση*, τομ.18, 2002, 47-52. Ανακτήθηκε 14/2/2024 <http://gcla.phil.uoa.gr/newfiles/syngri18/18.vogiantzaki.pdf>

¹⁵¹ Εμμανουήλ Ροΐδης, *Απαντα 5*, (Αθήνα: Αθηναϊκά εκδόσεις Ηρακλής Γ. Σακαλής 1960, Επιμέλεια: Ε.Π. Φωτιάδου), 218.

Στο ποίημα, στο βιβλίο της Α' Λυκείου, «Οι πόνοι της Παναγιάς»,¹⁵² ο Κώστας Βάρναλης προβάλλει τη μορφή της Παναγιάς, η οποία αποτυπώνει τα γλυκά συναισθήματα της μάνας για το παιδί που θα γεννήσει, αλλά και τους φόβους της. Αποκαλεί το παιδί της «πουλάκι μου ζεστό», για να τονίσει την αγάπη και τη φροντίδα της. Κατά τον Βάρναλη, όμως, οι άνθρωποι δεν μπορούν να ανεχτούν τη δικαιοσύνη και την αλήθεια, και ακόμα χειρότερα, γίνονται θεριά σαν τους λύκους. Στον κόσμο τους κυριαρχεί η αδικία ή καλύτερα το δίκαιο του ισχυρού και παραβιάζονται κατάφορα τα δικαιώματα. Για το λόγο αυτό η Παναγία, το σύμβολο της Αιώνιας Μάνας, παρακαλεί τις ουράνιες δυνάμεις να γεννήσει το παιδί της μακριά από τους λύκους, στην πιο βαθιά άβυσσο και κοντά στην ηρεμία της φύσης, δίπλα σε ένα γαλήνιο κοπάδι, γιατί έχει κακά προαισθήματα για το τι το περιμένει.

Ο Ιωάννης Βηλαράς με το ερωτικό ποίημα «Σαν πεταλούδα στη φωτιά...»¹⁵³, που ανήκει στην Τρίτη Περίοδο της Λογοτεχνίας (1669-1836), στο βιβλίο της Α' Λυκείου, παρομοιάζει το θαυμασμό προς την ομορφιά της γυναίκας με μια πεταλούδα που πετάει γύρω από το φως και γύρω από τη φωτιά, δηλαδή γύρω από τον άνδρα. Η πεταλούδα γίνεται έτσι σύμβολο ομορφιάς και εκθαμβωτικού κάλλους.

Στο ποίημα [Στα χτήματα βαδίσαμε όλη μέρα...] ¹⁵⁴, της Β' Λυκείου, από την ποιητική συλλογή «Ηλιος ο Πρώτος», ο ποιητής του Αιγαίου, ο Οδυσσέας Ελύτης, παρουσιάζει τη βόλτα του ποιητικού υποκειμένου μέσα στα κτήματα. Η εκδρομή αυτή συμβολίζει την επαφή με τις αξίες και την πραγματική δύναμη του έθνους. Το περιδιάβασμα αυτό γίνεται με τη συντροφιά των ήλιων και των σκύλων. Μπορεί εδώ να υποθεθεί πως ο ήλιος που συνοδεύει κάθε άνθρωπο δεν είναι παρά το κομμάτι εκείνο της προσωπικότητάς του, του εαυτού του, που ενέχει όλη τη δύναμη, τη θετική στάση απέναντι στα πράγματα, αλλά και τη ζωοποιό ορμή για να επιφέρει ουσιαστική αλλαγή στη ζωή του. Η εικόνα ολοκληρώνεται με το ξεδίψασμα με το φρέσκο νερό που ξεπήδαγε από τους αιώνες, συμβολίζοντας την ελληνική παράδοση που παραμένει

---

¹⁵² Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexG10_4.html

¹⁵³ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Λυκείου http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Lykeiou_html-empl/indexC5_1.htm

¹⁵⁴ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2702/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_B-Lykeiou_html-empl/index_c_11_02.html

στους αιώνες χωρίς να αλλοτριωθεί. Παράλληλα, επισημαίνεται ο συμβολισμός της πεταλούδας (στ. 7-9):

«Μια πεταλούδα πέταξε απ' τα στήθεια μας

Ήτανε πιο λευκή

Απ' το μικρό λευκό κλαδί της άκρης των ονείρων μας»¹⁵⁵

που ταυτίζεται με την αγάπη, την απελευθέρωση της πεταλούδας από το σκουλήκι. Η λευκή πεταλούδα συμβολίζει τα πιο αγνά και καθάρια συναισθήματα που συνενώνουν τους ανθρώπους του ελληνικού έθνους στην άσχημη χρονική περίοδο που γράφεται το ποίημα και η επιθυμία τους να ζήσουν παρά τις αντιξοότητες. Η λευκότητά της είναι μεγαλύτερη και από το μικρό λευκό κλαδί της άκρης των ονείρων της με την έννοια ότι η συλλογική ευθύνη είναι ανώτερη από τα όνειρα του καθενός ξεχωριστά. Είναι η απόφασή τους να προχωρήσουν με αίσθημα σύμπνοιας στον αγώνα με αποφασιστικότητα και ελπίδα για το μέλλον. Το αίσθημα αυτό, αν και γεννήθηκε μέσα σε δύσκολες συνθήκες Κατοχής, ήταν ανώτερο από «τα σκουλήκια που έσερνε», από τις συνθήκες, δηλαδή, που το γέννησαν. Αυτά τα σκουλήκια ήταν οι οδυνηρές εμπειρίες της Κατοχής (θάνατοι, πείνα κ.α.), που πεισμάτωσαν τον ελληνικό λαό που αποφάσισε να επιβιώσει και να μην αφανιστεί από τις απάνθρωπες συνθήκες.

Στο κείμενο «Ζάβαλη μάικω» [Πεζογραφία του Μεσοπολέμου (1922-1945)], της Β' Λυκείου, του Στρατή Μυριβήλη, η στοργική Μάνα Άντσω, είναι έκφραση ανιδιοτελούς καλοσύνης και σύμφωνα με τον συγγραφέα πρόκειται για «Έναν αληθινό θησαυρό της αθάνας ανθρώπινης ψυχής, από κείνους που σε κάμουν και καμαρώνεις γιατί είσαι άνθρωπος». Η γυναίκα αυτή «κανακεύει» τον ξένο στρατιώτη σαν να έχει απέναντί της «ένα άρρωστο μωρό». Ο αφηγητής, μάλιστα, παραθέτει και δύο απλά παραδείγματα της φροντίδας που του προσφέρει η Άντσω· το καθημερινό φρεσκάρισμα του στρώματος, που γέμισε η ίδια με καλαμποκόφυλλα για εκείνον, και το πρωινό σερβίρισμα μιας κούπας με φρεσκοαρμεγμένο γάλα. Ο αφηγητής συμπληρώνει ότι «Η συμπόνεσή της πέφτει πάνω μου καθάρια σαν τη βροχή τ' ουρανού...».¹⁵⁶

---

¹⁵⁵ ό.π.

¹⁵⁶ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2702/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-B-Lykeiou.html-empl/index_d_01_01.html

Τέλος, στο ποίημα «Ο τζίτζικας». της Γ' Λυκείου, της Κατερίνας Αγγελάκη-Ρουκ, κυριαρχεί ο συμβολισμός του τζίτζικα ως ένδειξη καλοκαιριού. Ο τζίτζικας αυτοπαρουσιάζεται και λέει: «Τη μόνη ανάσταση που ξέρω είναι όταν μόλις σηκώνεται κάποιο αεράκι και δροσίζει λίγο τη φοβερή κάψα της ζωής μου. Τότε παύω να ουρλιάζω —ή να τραγουδάω όπως νομίζει ο κόσμος— γιατί το θαύμα μιας δροσιάς μέσα μου βαθιά λέει περισσότερα απ' όλα όσα δημιουργώ για να μην πεθάνω από τη ζέστη.»¹⁵⁷ Γίνεται έτσι σύμβολο όσων στοιχείων χαρακτηρίζουν το καλοκαίρι: την ανάγκη από ένα δροσερό αεράκι, την κάψα και τη ζέστη.

2.2.4 .Ζώα ανελεύθερα, κακοποιημένα, νεκρά

Συχνή εικόνα, τόσο στα λογοτεχνικά έργα, όσο και στη ζωή, είναι εκείνη των ζώων που ζουν σε κλουβί. Στο διήγημα της Α' Γυμνασίου, «η Δάφνη», του Ηλία Βενέζη, το αητόπουλο συνυπάρχει με μια πέρδικα στο ίδιο κλουβί.¹⁵⁸ Είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα, βέβαια, ανελευθερίας των ζώων. Πρόκειται για ένδειξη σκληρής συμπεριφοράς του ανθρώπου, προκειμένου να έχει αυτά τα δύο όμορφα πουλιά πλησίον του, ικανοποιώντας αυτή τη δική του μάταιη ανάγκη. Η σχέση, όμως του ανθρώπου με τα ζώα δε θα έπρεπε να είναι αυτή, χρειάζεται να επανακαθοριστεί και να μείνει πίσω ο παρωχημένος ανθρωποκεντρισμός.

Όμως, πολύ συχνά παρουσιάζεται στα λογοτεχνικά κείμενα το θέμα της κακοποίησης των ζώων. Στο διήγημα «Ο λύκος», της Β' Γυμνασίου, του Έρμαν Έσε, ο λύκος προσπαθεί να επιβιώσει μέσα στο βαρύ χειμώνα και τις δυσμενείς συνθήκες του. Είναι καθηλωτική η εικόνα του τρίτου λύκου που αργοπεθαίνει πάνω στο χιόνι «Εμεινε ώρα πάνω στο χιόνι αγκομαχώντας. Κόκκινοι, αιμάτινοι κύκλοι στριφογύριζαν μπροστά στα μάτια του και πότε πότε έβγαζε ένα σφυριχτό αναστεναγμό γεμάτο πόνο».¹⁵⁹ Εκείνο το στοιχείο, όμως, που ξεχωρίζει περισσότερο μέσα στο διήγημα είναι η απάνθρωπη συμπεριφορά των κυνηγών που μόλις βρήκαν τον ετοιμοθάνατο λύκο τον χτύπησαν και με σπασμένα όλα του τα κόκκαλα τον έσυραν στο χωριό περιγελώντας

---

¹⁵⁷ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2710/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_G-Lykeiou_html-empl/index_a_39_01.html

¹⁵⁸ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_A-Gymnasiou_html-empl/index13_03.html

¹⁵⁹ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2246/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_B-Gymnasiou_html-empl/indexm_2.html

τον. Είναι χαρακτηριστική η επίδειξη δύναμης του ανθρώπου, ο οποίος έχει τα μέσα όπως για παράδειγμα τα όπλα και κυριαρχεί πάνω στα υπόλοιπα έμβια όντα. Επίσης, η φύση είναι σα να συμμετέχει στο δράμα του λύκου. Συγκεκριμένα, «Ένα θαμπό, κόκκινο φως έπεσε στο χιόνι, αλλόκοτο και τρυφερό. Ο λύκος σηκώθηκε βογκώντας και έστρεψε το ωραίο του κεφάλι προς το φως. Ήταν το φεγγάρι που ορθωνόταν τεράστιο και κόκκινο σαν αίμα από τα νοτιοανατολικά. Είχε βδομάδες πολλές να παρουσιαστεί τόσο κόκκινο και μεγάλο...».¹⁶⁰

Στο κείμενο «Τα ζα» του Στρατή Μυριβήλη («Νεότερη Λογοτεχνία»), της Γ' Γυμνασίου από το μυθιστόρημα «Η ζωή εν τάφω» (1931), Η στο πλαίσιο του πολέμου σκοτώνουν μαζικά τα γαϊδούρια.¹⁶¹ Ο πόλεμος, κάθε πόλεμος έχει ολέθριο αντίκτυπο σε όλα τα μη ανθρώπινα όντα. Συγκεκριμένα καταγγέλλεται η στάση του ανθρώπου καθώς «...θα 'χουν όλο το δίκιο να ντρέπονται σ' όλη τους τη ζωή και μόνο γι' αυτό: που τραβήξαν και τ' αθώα τα ζα στον πόλεμο. Στοχάζομαι πως κάποτε θα είναι ένα απ' τα πιο μαύρα σημάδια της Ιστορίας των Ανθρώπων...». Τα ζα που «η τρομάρα τους ήταν εκπληκτικά ζωγραφισμένα μέσα στα έξαλλα μάτια τους...», που ήταν «παραζαλισμένα στην κούραση» στο τέλος «ξεκοιλιάστηκαν, σφάχτηκαν πάνω στο τρυφερό χορτάρι...ξεψυχούσαν σιγά σιγά, γύριζαν το λαιμό κοιτάζοντας λυπητερά τα εντόσθιά τους, που σάλευαν σαν κοκκινωπά φίδια ανάμεσα στα πόδια τους...».¹⁶²

Στο ποίημα «Άγραφον» του Άγγελου Σικελιανού, της Α' Λυκείου, που γράφτηκε κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αυτή τη φορά, γίνεται πάλι σαφές το μήνυμα των καταστροφικών συνεπειών του πολέμου στα ζώα και στη φύση γενικότερα. Το σώμα του σκύλου ή καλύτερα το κουφάρι του και ότι απέμεινε από την πείνα, είναι σαπισμένο, όμως τα λευκά του δόντια λάμπουν στον ήλιο, σαν το χαλάζι, σαν το κρίνο, συμβολίζοντας την αιωνιότητα και την ελπίδα.¹⁶³ Ο θάνατος μπορεί να γίνει το μέσο μετάβασης σε έναν καλύτερο και δικαιότερο κόσμο. Ίσως πάλι το λευκό χρώμα των δοντιών του σκύλου να συμβολίζει την αθωότητα που έρχεται σε αντιδιαστολή με την

---

¹⁶⁰ ό.π.

¹⁶¹ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-G-Gymnasiou.html-empl/index08_06.html

¹⁶² ό.π.

¹⁶³ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2700/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Lykeiou.html-empl/indexG9_1.htm

ωμότητα του ηθικά ανάληπτου ανθρώπου που στο πέρασμά του με προορισμό την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του δεν αφήνει τίποτα ακέραιο.

Στο ποίημα «Το σκυλί» του Μιχάλη Γκανά, της Γ' Λυκείου, ο ποιητής ευαισθητοποιεί για το θέμα της κακοποίησης των σκύλων: στ. 1-2

«Το 'να σκυλί το σκότωσαν

τ' άλλο το πήραν οι γειτόνοι.»¹⁶⁴

Παράλληλα, όμως, τονίζεται ο εξαιρετικός δεσμός ανθρώπου και ζώου, αφού το νεκρό σκυλί κάθε βράδυ ξυπνάει και πηγαίνει να βρει τον ιδιοκτήτη του στο μνήμα. Ο ίδιος ο Μιχάλης Γκανάς σε συνέντευξή του εκφράζει τη βαθιά αγάπη του για τον κόσμο της φύσης. Συγκεκριμένα αναφέρει:

«Όπως με συγκίνησε και το ποίημα του Γιώργη Παυλόπουλου «Πού είναι τα πουλιά;»:
«[...] Πού είναι τα παπιά; / Κρινέλια και γερμάνια και ψαλίδες / ξυλόκοτες και μπάλιζες και σουγλοκόλια / γερατζούλια και ντελίδες και μαυρόπαπα / ψαροφάγοι και τουρλίδες και ζαγόρνα / λαγοτουρλίδες και τσιλιβίδια και βουτουλάδες; // Πού είναι ο Μολοχτός κι' ο Πάπουζας; / Η Αβοκέτα κι' ο Καλαμοκανάς; [...]». Το πρώτο πράγμα που λες όταν το διαβάσεις είναι: «τον άτιμο, τι πήγε κι έκανε...». Διότι αυτό που έκανε είναι κάτω απ' τη μύτη σου. Απλώς, πρέπει να το δεις.»¹⁶⁵ Η φύση, λοιπόν, είναι γύρω μας. Το ζήτημα και το ζητούμενο, όμως, είναι να τη δούμε και να την προστατεύσουμε.

Στο «Άνθρωποι και δελφίνια»¹⁶⁶ του Αντώνη Σουρούνη, της Β' Γυμνασίου, ο συγγραφέας εκκινεί από τη φωτογραφία δύο νεκρών δελφινιών σε παραλία της Χαλκιδικής και προβληματίζεται και προβληματίζει για την κακομεταχείριση ή τη στέρηση ελευθερίας αυτών των πανέξυπνων ζώων από τον άνθρωπο.

---

¹⁶⁴ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2710/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_G-Lykeiou_html-empl/index_a_43_01.html

¹⁶⁵ Απόσπασμα από τη συνέντευξη του Μιχάλη Γκανά στον Ηλία Κανέλλη, (2021). Ανακτήθηκε 14/2/2024 <https://booksjournal.gr/synenteykseis/3387-i-diadromi-kai-o-kosmos-tou-mixali-gana>

¹⁶⁶ Διαδραστικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2246/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_B-Gymnasiou_html-empl/indexm_3.html

Ένα ζώο την κακοποίηση του οποίου προβάλλει η Λογοτεχνία, είναι η αρκούδα. Στο ποίημα «Ιερά Οδός» του Άγγελου Σικελιανού, της Α' Λυκείου, είναι αποκρουστική η σκηνή με τον τσιγγάνο που σέρνει δύο αλυσοδεμένες αρκούδες. Τραβά με βία τις αλυσίδες και το χειρότερο, προκειμένου να αναγκάσει τη μάνα να χορέψει τραβά με βία την αλυσίδα που καταλήγει στο ματωμένο χαλκά του ρουθουνιού του παιδιού της.

Στο ποίημα αναφέρονται και μυθικά πρόσωπα – σύμβολα στο πλαίσιο αναφοράς γυναικείων προσώπων – μητέρων που βίωσαν μεγάλο πόνο για το παιδί τους και δοκιμάστηκαν από την απώλειά του. Η παραμονή της Περσεφόνης στον Άδη (στον θεό Πλούτωνα) συμβόλιζε το θάνατο της φύσης, κι η επιστροφή της κοντά στη μητέρα της συμβόλιζε την αναγέννησή της. Η μεγάλη αρκούδα πονά όχι τόσο για όσα υφίσταται η ίδια, αλλά περισσότερο για όσα περνά ή πρόκειται να περάσει το παιδί της. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και τη Μάνα Γη σήμερα, σε μια εποχή όπου ο είναι σα να αλυσοδένει τη φύση και με τη βία να την καταστρέφει. Αυτό που χρειάζεται είναι επανακαθορισμός των αξιών που χαρακτηρίζουν τη συμπεριφορά του σύγχρονου ανθρώπου ή ακόμα και προσέγγιση νέων αξιών ικανών να αντικρούσουν την «πλημμυρίδα» των αντοικολογικών στρατηγικών. Αυτό το ισχύον σύστημα της ανομίας απέναντι στα «φυσικά όντα» και στους «αβιοτικούς παράγοντες», έρχεται να καλύψει η περιβαλλοντική ηθική.¹⁶⁷

Στο διήγημα «Αρκούδα» του Μιχαήλ Μητσάκη, της Β' Λυκείου, επανέρχεται το ζήτημα της κακοποίησης της αρκούδας. Η τόσο λεπτομερής περιγραφή της παράστασης της αρκούδας γίνεται με σκοπό να παρουσιαστεί το πόσο απάνθρωπο και ντροπιαστικό είναι να χρησιμοποιούνται τα ζώα για τη διασκέδαση του ανθρώπου. Ο τρόπος που περιγράφει την αρκούδα ο συγγραφέας δείχνει τη συμπάθεια και την αγάπη που νιώθει για το άτυχο ζώο. Χαρακτηριστικά η παρακάτω φράση αποδεικνύει τα συναισθήματα του αφηγητή τόσο για την αρκούδα όσο και για τον αρκουδιάρη: «Αφού δε το εγύμνασε καλά καλά, αφού κατέπνιξε βραδέως βαθμηδόν εντός του παν γενναίον ένστικτον, αφού το έκαμε λημών, απόζον, οκνηρόν τετράποδον, εκνευρισμένον κατοικίδιον, αφού το εκατάντησε των φαύλων επιθυμιών του όργανον τυφλόν, μέσον

---

¹⁶⁷ Σταύρος Καραγεωργάκης, Αλέξανδρος Γεωργόπουλος, Όταν η Περιβαλλοντική Ηθική συναντά την Πολιτική Οικολογία. Δημοσιεύτηκε στο Γεωργόπουλος, Αλέξανδρος (επ.) Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται, (Αθήνα: Gutenberg, Αθήνα, 2005), 819-839.

ασυνείδητον, χωρίς υπερηφάνειαν, χωρίς θέλησιν...». ¹⁶⁸Ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται πολύ γρήγορα πόσο θα υπέφερε η αρκούδα, που είναι ένα άγριο ζώο και ζει ελεύθερο στα δάση, μέχρι να εκπαιδευτεί για να εκτελεί τα νούμερα της παράστασης. Η αρκούδα θα μπορούσε εύλογα να αποτελέσει σύμβολο για κάθε κοινωνία και για κάθε άνθρωπο. Αποτελεί το σύμβολο για τους ανθρώπους που υφίστανται εκμετάλλευση και αιχμαλωσία σε κάθε επίπεδο, κοινωνικό και οικονομικό, προκειμένου να ικανοποιούν τις ανάγκες των υπόλοιπων ανθρώπων που είναι σε καλύτερη θέση από εκείνους. ¹⁶⁹

Στο διήγημα «Πασχαλινή ιστορία» του Παντελή Καλιότσου, της Α' Γυμνασίου, ο ήρωας βρίσκεται σε δίλημμα ανάμεσα στα αισθήματα αγάπης για τα ζώα και στο έθιμο της σφαγής του αρνιού το Πάσχα. ¹⁷⁰ Καταλήγει εν τέλει στην απόφαση να μην τηρήσει το έθιμο, καθώς υπερτερούν τα φιλοζωικά του αισθήματα. Μια φράση που επαναλαμβάνεται στο διήγημα είναι «εγώ ποτέ στη ζωή μου δεν έχω σηκώσει μαχαίρι σε ζωντανό», δείχνει την αγάπη του για όποια ζωή κάθε έμβιου όντος. Θυμίζονται τα έθιμα κάποιες φορές αυτό που σημειώνει ο Δημοσθένης Βουτυράς «*Σα να ετοιμάζεται μου φαίνεται, εορτή αγρίων για κάποιον αιμοβόρο θεό τους! [...]*». ¹⁷¹

Ένα μείζον θέμα, για το οποίο μπορεί να προβληματιστεί ο μαθητής με αφορμή το κείμενο, είναι εκείνο που αφορά τη θανάτωση των ζώων στα σφαγεία. Ο κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1099/2009 του Συμβουλίου της 24.9.2009 για την προστασία των ζώων κατά τη θανάτωσή τους, εφαρμόζεται από το 2013 και αποσκοπεί στην ελαχιστοποίηση του πόνου και του βασανισμού των ζώων σφαγής με τη χρήση συγκεκριμένων μεθόδων

---

¹⁶⁸ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Β' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2702/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-B-Lykeiou_html-empl/index_a_07_01.html

¹⁶⁹ Μαρία Μαρκοπούλου και Μιχαήλ Μητσάκης, «η ετερότητα μέσα από δύο «μυωπικά μάτια». Διπλωματική εργασία (Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, 2012), 56.

¹⁷⁰ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Α' Γυμνασίου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Gymnasiou_html-empl/index04_05.html

¹⁷¹ Δημοσθένης Βουτυράς. *Τα σύμβολα στα όνειρα*. (Αθήνα: Φαρφούλας, 1933), 53.

νευρικό του ιστό) ή για την ανάπτυξη ρομποτικών εργαλείων που μπορούν να περάσουν από στενούς χώρους.¹⁷⁴

Τέλος, συχνά τα ζώα παρουσιάζονται στη Λογοτεχνία να πέφτουν θύματα της κτηνώδους «ψυχαγωγίας» του κυνηγιού. Στο διήγημα «Ο Σιούλας ο ταμπάκος», στο βιβλίο της Γ' Λυκείου του Δημήτρη Χατζή, το κυνήγι θεωρείται για τους ταμπάκους σύμβολο λεβεντιάς και υπερηφάνειας και ως χαρακτηριστικό γνώρισμα και προνόμιο της κοινωνικής τους τάξης. Συγκεκριμένα, αναφέρεται: «Το 'χανε σαν προνόμιο ν' αρχίζουν αυτοί πριν από το χάραμα από την πιο μακρινή άκρη της λίμνης, λάμνοντας αγάλια αγάλια κι όλο κλείνοντας με το ντουφεκίδι τους προς τη μέση της λίμνης τα τρομαγμένα κοπάδια απ' αγριόπαπιες —γέσια και καναβές, καθώς τα 'λεγαν— φαλαρίδες — τα μαύρα νεροπούλια με τις άσπρες μύτες— και κάποτε και τις μεγάλες όμορφες αγριόχηνες...». Χαρακτηριστικό της αντίδρασης των πουλιών που πέφτουν θύματα των απάνθρωπων κυνηγών είναι η φράση «τρομαγμένα κοπάδια απ' αγριόπαπιες».¹⁷⁵

3.Κεφάλαιο τρίτο. Αποτελέσματα της έρευνας, περιορισμοί και συμπεράσματα

Η μελέτη, λοιπόν, των «Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» Γυμνασίου – Λυκείου και πιο συγκεκριμένα η μελέτη των κειμένων που σταχυολογήθηκαν και των αντίστοιχων κειμενικών αναφορών οδηγεί σε κάποια αποτελέσματα. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τη σύγκριση γίνεται σαφές ότι τα σχολικά βιβλία του Γυμνασίου έχουν περισσότερες αναφορές στη φύση και στα ζώα σε αναλογία 42 προς 30 σε σχέση με τα αντίστοιχα του Λυκείου. Άλλωστε, τα βιβλία της Α' και Β' Γυμνασίου έχουν, όπως προαναφέρθηκε, και ξεχωριστή ενότητα σχετική με το φυσικό περιβάλλον και τα ζώα. Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τους σκοπούς της διδασκαλίας στο Γυμνάσιο τίθενται τα θεμέλια ανάπτυξης της κριτικής σκέψης και δραστηριοποίησης των μαθητών, αναφορικά με το περιβάλλον κοινωνικό και πολιτισμικό, με το

---

¹⁷⁴ «Η υψηλή νοημοσύνη των χταποδιών», *Εθνικός Κήρυξ*,2023. Ανακτήθηκε 14/2/2024 <https://www.ekirikas.com/h-ypsili-noimosyni-ton-htapodion/> & «Που οφείλεται η υψηλή ευφυΐα των χταποδιών και άλλων κεφαλόποδων;», *EPTnews*, 19/12/22. Ανακτήθηκε 14/2/2024 <https://www.ertnews.gr/roi-idiseon/poy-ofeiletai-i-ypsili-eyfy-a-ton-htapodion-kai-allon-kefalopodon/>

¹⁷⁵ Διαδραστικό σχολικό βιβλίο «Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», Γ' Λυκείου, http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2710/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-G-Lykeiou_html-empl/index_b_03_01.html

λογοτεχνικό κείμενο να αφυπνίζει τους μαθητές και να εξωθεί στην κατανόηση πτυχών του κόσμου που ζούνε τα παιδιά.¹⁷⁶ Στο Λύκειο στοχεύεται η διεύρυνση αυτών των ικανοτήτων και η συνειδητοποίηση ότι η Λογοτεχνία «μιλά και για τη δική τους ζωή». Για το λόγο αυτό τα κείμενα των βιβλίων Λογοτεχνίας του Λυκείου εμφορούνται από βαθύτερα νοήματα.¹⁷⁷

Ως προς τη θεματική κατηγοριοποίηση των κειμένων Γυμνασίου και Λυκείου, προκύπτει ότι οι περισσότερες αναφορές, οι 24 από τις κειμενικές αναφορές που επιλέχθηκαν, αναφέρονται στη χρήση των ζώων ως σύμβολα με συχνότερο το συμβολισμό του πουλιού (χελιδόνι, αητός). Αυτό καταδεικνύει και την ίδια τη φύση του μαθήματος της Λογοτεχνίας, η οποία στοχεύει να προβληματίζει και να ευαισθητοποιεί με μέσο το λόγο και την αλληγορική κυρίως έκφρασή του. Έτσι, επιτυγχάνεται ο στόχος της ευαισθητοποίησης των μαθητών απέναντι στα ζώα με τον προσφορότερο τρόπο καθώς είναι εκείνα που διοχετεύουν μέσω του ξυμβολισμού ηθικά μηνύματα. Τα δυνατότερα σύμβολα που γίνονται είναι εκείνα της φιλίας, της μητρικής αγάπης και της δύναμης. Έπειτα, ακολουθούν σε αριθμό 17 κειμενικές αναφορές, Γυμνασίου – Λυκείου που πραγματεύονται το θέμα της ομορφιάς της φύσης. Επιτυγχάνεται, έτσι η στόχευση της επαφής των παιδιών με τη φύση μέσω της λογοτεχνίας. Μόνο τότε θα την αγαπήσουν πραγματικά και ως επακόλουθο θα την προστατεύσουν. Ακολουθως, έπονται σε αριθμό 11 οι κειμενικές αναφορές που σχετίζονται με την κακοποίηση των ζώων. Μέσα από τα κείμενα αυτά προβληματίζονται οι μαθητές για τις ολέθριες συνέπειες του πολέμου ή για τη βίαιη συμπεριφορά του ανθρώπου απέναντι στα ζώα εν γένει σε διάφορες εκφάνσεις της ζωής. Σε αυτό το πλαίσιο, ο έφηβος ευαισθητοποιείται για τα δικαιώματα των υπόλοιπων έμβιων οργανισμών και αποκτά οικολογική συνείδηση. Τέλος, είναι λιγότερες οι κειμενικές αναφορές όπου αποδίδουν στα ζώα ανθρώπινες ιδιότητες (6), προβάλλουν τα ζώα ως φίλους (7) και πραγματεύονται το θέμα της καταστροφής της φύσης (7).

---

¹⁷⁶ Νεοελληνική Λογοτεχνία Γυμνασίου (Οδηγίες Διδασκαλίας). EDU KLIMAKA. GR. Ανακτήθηκε 14/2/2024 <https://edu.klimaka.gr/mathimata/gymnasiou/3058-neoelliniki-logotexnia-gymnasiou>

¹⁷⁷ «Πρόγραμμα Σπουδών Λογοτεχνία στις Α', Β',Γ, τάξεις του Λυκείου», (Αθήνα: ΙΕΠ, 2021). Ανακτήθηκε 14/2/2024
file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/%CE%9B%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%84%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%AF%CE%B1_%CE%9B_%CE%A0%CE%A3.pdf

Καταληκτικά, θα πρέπει να καταγραφεί η ειλικρινής θέση ότι σε μια τόσο μεγάλη έκταση υλικού, όπως είναι τα έξι σχολικά βιβλία Λογοτεχνίας των τάξεων του Γυμνασίου και του Λυκείου, είναι πολύ εύκολο να παραλείψει κανείς ένα σημείο από κάποιο κείμενο ή ακόμη και ένα ολόκληρο κείμενο που θα ήταν χρήσιμο για τη συγκεκριμένη έρευνα, ίσως επειδή υποκειμενικά δεν επιλέχθηκε. Επίσης, στην προσπάθεια κατηγοριοποίησης των κειμένων, ανάλογα με τις υποκατηγορίες που τέθηκαν, κάποια κείμενα, όπως προαναφέρθηκε, ανήκουν σε διπλή κατηγορία. Για παράδειγμα, μπορεί να συνυπάρχει ο ανθρωπομορφισμός των ζώων με τη συμβολική διάστασή τους. Όμως, τα μειονεκτήματα αυτά ίσως ενέχουν δύο πλεονεκτήματα. Το πρώτο αφορά στο κίνητρο που θα μπορούσε να δοθεί στο να συνεχιστεί η έρευνα σχετικά με τα βιβλία αυτά. Το δεύτερο πλεονέκτημα είναι η ίδια η Λογοτεχνία. Η θέαση της Λογοτεχνίας είναι πολυπρισματική και ευτυχώς επιτρέπει το υποκειμενικό στοιχείο στην επιλογή κειμενικών αναφορών. Υπό του συγκεκριμένου πρίσματος, θα μπορούσε να γίνει η αναφορά σε περισσότερα κείμενα ή σημεία τους, όμως, ευτυχώς η Λογοτεχνία μπορεί να μαγέψει, να καταγγείλει ή να προβληματίσει και με μισό μόνο στίχο ή μια μόνο περίοδο του λόγου.

Συμπερασματικά, μέσα από την εν λόγω έρευνα διαπιστώνεται η στόχευση των ιθυνόντων τόσο του Αναλυτικού Προγράμματος όσο και της παραγωγής των σχολικών βιβλίων, ώστε να γίνει η Λογοτεχνία μέσο περιβαλλοντικής αγωγής. Πρόκειται για στόχευση που τελικά επιτυγχάνεται, αν κρίνουμε από τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας. Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, βέβαια, έχει εθελοντικό χαρακτήρα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, οπότε περισσότερο από ποτέ κρίνεται σημαντικός ο ρόλος του διδάσκοντος. Η Λογοτεχνία, όμως, μέσα από το πρίσμα του νέου σχολείου θεάται ως ένα «παράθυρο στη ζωή» που μπορεί να ανοίξει και με μια απλή ανάγνωση ενός λογοτεχνικού κειμένου. Σε μια δυσοίωνα, λοιπόν, πραγματικότητα για τη φύση και τα ζώα, η Λογοτεχνία μπορεί και πρέπει να ευαισθητοποιεί το σημερινό μαθητή και αυριανό πολίτη. Τον προτρέπει γίνει και εκείνος υπέρμαχος του συνθήματος «Ζώα – Δίκαιο – Ηθική», σύνθημα που θα μπορούσε να μετατραπεί σε «Φύση – Ζώα – Δίκαιο – Ηθική», γιατί εν τέλει η σωστή σχέση με τη φύση και τα ζώα είναι ζήτημα δικαίου και ηθικής για την εξασφάλιση της ευζωΐας ζώων και ανθρώπων.

Βιβλιογραφία ελληνόγλωσση

● Αθανασιάδου, Σταυρούλα. «Το Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων του Νηπιαγωγείου ως πεδίο καλλιέργειας ζωοφιλικής και περιβαλλοντικής συνείδησης.». Διπλωματική εργασία. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τμήμα: Ηθικής.

- Αλαχιώτης, Σταμάτης. *Αναφορά στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης*. ΔΕΠΠΣ ΑΠΣ Νεοελληνική Λογοτεχνία για το Γυμνάσιο, Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2002. <http://www.pi-schools.gr/programs/depps/>
- Αλεβιζάκη, Πόπη και Μαντούβαλος, Βασίλης. *Κοινωνία και Ζώα, Αναζητώντας το δαχτυλίδι του Σολομώντα*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2008.
- Αλεβιζάκη, Πόπη και Μαντούβαλος, Πέτρος. *Κοινωνία και ζώα*, στο Βαλεντία Πλέσσα. «Διερεύνηση της σχέσης του ανθρώπου με τα κατοικίδια ζώα. Μια συγκριτική προσέγγιση». Πτυχιακή εργασία, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2012, <https://hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/6154/file0.pdf?sequence=3>
- Απόσπασμα από τη συνέντευξη του Μιχάλη Γκανά στον Ηλία Κανέλλη, (2021). <https://booksjournal.gr/synenteykseis/3387-i-diadromi-kai-o-kosmos-tou-mixali-gana>
- Αποστόλου, Χρήστος. «Περιβαλλοντική εκπαίδευση.». Διπλωματική εργασία. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, 2021. <https://hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/22369/%CE%A4%CE%95%CE%9B%CE%99%CE%9A%CE%97%20%CE%94%CE%99%CE%A0%CE%9B%CE%A9%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97%20%CE%95%CE%A1%CE%93%CE%91%CE%A3%CE%99%CE%91%20%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%A5%20%CE%A7%CE%A1%CE%A5%CE%A3%CE%97-converted.pdf>
- Αραβανή. Ευαγγελία. «Η συμβολή του μαθήματος της λογοτεχνίας στην ανάπτυξη στάσεων των μαθητών», 2009. <https://www.eduportal.gr/logotexnia>

- Αραμπατζής, Γιώργος. *Παιδεία και Επιστήμη στον Μιχαήλ Εφέσιο εις περί ζώων μορίων Α 1,3 –2,1*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 2006. <http://repository.academyofathens.gr/document/1620.pdf>
- Αραμπατζή, Αιμιλία και Τουνουσίδου, Σοφία. «Ο ρόλος των ζώων στην παιδική λογοτεχνία. Διπλωματική εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Μάιος 2006, <https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/564/1/EA259.PDF>
- Βασάλα. Παναγιώτα. *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και σχολικά περιβαλλοντικά προγράμματα. Στο: Μείζον Πρόγραμμα Επιμόρφωσης*, Βασικό Επιμορφωτικό Υλικό, τ. α': σ.98-108, Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. 2011.
- Βλαχοστεργίου, Αικατερίνη και Δασκολιά, Μαρία και Κυνηγός Χρόνης. « Διεπιστημονική συνεργασία εκπαιδευτικών στον σχεδιασμό ψηφιακού εκπαιδευτικού υλικού για Περιβαλλοντική Εκπαίδευση». Στα Ηλεκτρονικά Πρακτικά του 10ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Οι ΤΠΕ στην Εκπαίδευση» (2016):. 600-625, Ελληνική Επιστημονική Ένωση Τεχνολογιών Πληροφορίας & Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση (ΕΤΠΕ), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων,. Ιωάννινα. ISBN: 978-960-883-598-6. <https://drive.google.com/file/d/1rNn2kVkircl9a76PkPZepH-0wfN1uaoD/view>,
- Βογιατζάκη, Εύη. «Ο Ε. Ροΐδης και η μεταφορά της επιστήμης», *σύγκριση*, τομ.18, 2007. <http://gcla.phil.uoa.gr/newfiles/syngrisi18/18.vogiantzaki.pdf>
- Γαραντούδης, Ευριπίδης, Χατζηδημητρίου, Σοφία και Μεντή, Θεοδώρα. *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Β' Γυμνασίου, ΟΕΔΒ. http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2246/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_B-Gymnasiou_html-empl/
- Γρηγοριάδης, Ν., Καρβέλης, Δ., Μηλιώνης, Χ., Μπαλάσκας, Κ., Παγανός, Γ., & Παπακώστας, Γ. 2002. *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Α' τάξη Ενιαίου Λυκείου. ΟΕΔΒ. <http://ebooks.edu.gr/ebooks/handle/8547/2373>
- Γρηγοριάδης, Ν., Καρβέλης, Δ., Μηλιώνης, Χ., Μπαλάσκας, Κ. Παγανός, Γ., & Παπακώστας, Γ. 2002. *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Β' τάξη Ενιαίου Λυκείου. ΟΕΔΒ. http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2702/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_B-Lykeiou_html-empl/
- Γρηγοριάδης, Ν., Καρβέλης, Δ., Μηλιώνης, Χ., Μπαλάσκας, Κ. Παγανός, Γ., & Παπακώστας, Γ. 2001. *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Γ' τάξη Ενιαίου

Λυκείου. ΟΕΔΒ. http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2710/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias_G-Lykeiou_html-empl/

- Βουτυράς, Δημοσθένης. *Τα σύμβολα στα όνειρα*. Αθήνα: Φαρφούλας, 1933.
- Γεωργόπουλος, Αλέξανδρος. *Περιβαλλοντική Έκπαίδευση, ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*. Αθήνα: Gutenberg, 2014.
- Γοσποδίνη, Άσπα και Μπεριάτος, Ηλίας, *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη*. Αθήνα: Κριτική, 2006.
- Δασκολιά, Μαρία και Δασκαλάκη, Ζαχαρένια.μ «Δυνατότητες παιδαγωγικής αξιοποίησης των ψηφιακών παιχνιδιών για το περιβάλλον και την αειφορία. Σε αναζήτηση μια πρώτης θεωρητικής και εμπειρικής βάσης». Στα Πρακτικά του 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση με στόχο την Αειφορία στην εποχή της κλιματικής αλλαγής», (2020): 680-685. Πανεπιστήμιο Πατρών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Πανελλήνια Ένωση Εκπαιδευτικών για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Πάτρα (διαδικτυακά). ISBN 978-960-86120-8-2. <https://drive.google.com/file/d/1HPVwywerF2sSdSJtnC0vvYOcg4cwIJS8/view>.
- Δασκολιά, Μαρία. «Διδάσκοντας και μαθαίνοντας για την Κλιματική Αλλαγή. Προκλήσεις και επισημάνσεις με βάση την έρευνα στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία». Στα Πρακτικά του 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση με στόχο την Αειφορία στην εποχή της κλιματικής αλλαγής», 2020: 45-54. Πανεπιστήμιο Πατρών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Πανελλήνια Ένωση Εκπαιδευτικών για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Πάτρα (διαδικτυακά). ISBN 978-960-86120-8-2. <https://drive.google.com/file/d/1i0JvzUtePeOJ-IC2CgFb64yjcdEzMxcl/view>
- Δασκολιά, Μαρία, Κέκερη, Ευαγγελία και Τσεβρένη, Ίριδα. «Τα παιδιά ως ερευνητές στο πλαίσιο του αειφόρου σχολείου». *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία*, 2(2), 2020: 1–18. <https://doi.org/10.12681/ees.22975>, <file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/22975-253-69279-1-10-20201202.pdf>.
- Δασκολιά, Μαρία. «Το σχολείο παράγοντας διασφάλισης προϋποθέσεων για ένα βιώσιμο μέλλον. Η συμβολή της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης», 2002. Στο Ζ. Κ. Μπέλλα (επιμ.), *Το Σχολείο στην Τρίτη Χιλιετία. Πρακτικά Δημερίδας*:

- 125-135. Αθήνα: Δημοσιεύματα Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Αθηνών, 2002.
- Δημητρακάκης, Θεόδωρος. «Περιβαλλοντική ηθική και αυτόνομα συστήματα.» Διπλωματική εργασία, Αθήνα; Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Νοέμβριος 2020, <https://dspace.lib.ntua.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/51954/%CE%94%CE%B7%CE%BC%CE%B7%CF%84%CF%81%CE%B1%CE%BA%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82%20%CE%98%CE%B5%CF%8C%CE%B4%CF%89%CF%81%CE%BF%CF%82%20%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%B2%CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B7%CE%B8%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CE%BD%CE%BF..>
  - Δημητριάδου, Κατερίνα. *Νέοι προσανατολισμοί της Διδακτικής. Προσαρμογή της διδασκαλίας στις εκπαιδευτικές προκλήσεις του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Gutenberg, 2016.
  - Δραγώνα-Μονάχου, Μυρτώ. «Ηθική και βιοηθική». *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 8, 1–26, 2015. <https://doi.org/10.12681/sas.715>.
  - Εμμανουηλίδου, Μαρία και Εμμανουηλίδου, Σοφία. «Περπατώ περπατώ εις το δάσος...»: Υλοποίηση περιβαλλοντικού προγράμματος για την προστασία της δασικής πανίδας μέσα από την αξιοποίηση του παιδικού λογοτεχνικού βιβλίου “We’re Going on a Bear Hunt”. Πρακτικά 7ου Πανελληνίου Συνεδρίου ΠΕΕΚΠΕ. Βόλος: 8-10 Μαΐου 2015. <http://ikee.lib.auth.gr/record/301542?ln=el>
  - Ηλιάδου, Αντιγόνη. «Τα ζώα ως πρόσωπα: Προς μία υπέρβαση του ειδολογικού σωβινισμού Από τον Πορφύριο στον Tom Regan» Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, 2016. <http://ikee.lib.auth.gr/record/286796/files/GRI-2017-18151.pdf>

- Θωμαΐδη, Σταυρούλα. « Η Ερμηνευτική ως εργαλείο εξήγησης των λογοτεχνικών κειμένων», *Φοιτητικός κόσμος*, <https://www.foititikoskosmos.gr/%CE%B7-%CE%B5%CF%81%CE%BC%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%89%CF%82-%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%BF-%CE%B5%CE%BE%CE%AE%CE%B3%CE%B7%CF%83%CE%B7%CF%82-%CF%84%CF%89/>
- Greimas, Antony “Μετάδοση και επικοινωνία” στο: Συνέδριο του Σεριζί, Διδασκαλία της Λογοτεχνίας, (μτφρ. Ι. Βασιλαράκης). Αθήνα: Επικαιρότητα, 1985.
- Καγιαλής, Παναγιώτης, Ντουνιά, Χριστίνα και Μεντή, Θεοδώρα. *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γ΄ Γυμνασίου. [http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias G-Gymnasiou.html-empl/](http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2218/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-G-Gymnasiou.html-empl/)
- Κακούρου-Χρόνη, Γεωργία. «Η ποιητική του Νικηφόρου Βρεττάκου από την ποίησή του στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση», Νικηφόρος Βρεττάκος Αφιέρωμα, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Π.Ε.Φ..Χ.χ. στο Κωνσταντίνος Μάντης. https://latistor.blogspot.com/2010/06/blog-post_8540.html
- Καλαϊτζίδης, Δημήτριος και Ουζούνης, Κωνσταντίνος. *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα: Σπανίδης, 2000. Υλικό από την παρουσίαση του βιβλίου. <https://www.politeianet.gr/books/9789608632424-kalaitzidis-dimitris-spanidis-periballontiki-ekpaideusi-89060>
- Καλαμπαλίκη, Θεοδώρα. «Οικοβιβλιοθήκη»: Πιλοτικό Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Ευαισθητοποίησης και Ανάπτυξης της Φιλαναγνωσίας για Μαθητές Δημοτικού Σχολείου, 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Π.Ε.ΕΚ.Π.Ε., Ναύπλιο 12 -14/12/08. Στο Ιωάννης Βασιλούδης. *Φιλαναγνωσία και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, <https://docplayer.gr/5214859-Filanagnosia-kai-perivallontiki-ekpaideysi-vasiloydis-ioannis-ekpaideytikos-pe70-msc-yropsifios-didaktoras-ivassiloudis-yahoo-gr.html>
- Καλογεράς, Παύλος. «Περιβαλλοντική εκπαίδευση, αγωγή και μάθηση», Χ.χ. http://dide.ait.sch.gr/perivallon/neos_fakellos/agogi_mathisi.htm

- Κανατσούλη, Μαρία. *Οικολογία και Παιδική Λογοτεχνία, στο Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, ο νέος Πολιτισμός που αναδύεται*, Αλέξανδρος Δ. Γεωργόπουλος, (επιμ.), συλλογικό, Αθήνα: Gutenberg, 2005.
- Κανταράκη, Σοφία. «Το Φυσιολατρικό στοιχείο των διηγημάτων του Παπαδιαμάντη», Εισήγηση στον Α' κύκλο του Γ' διεθνούς Συνεδρίου για τον Παπαδιαμάντη, Αθήνα : Δόμος, 201. <http://www.24grammata.com/?p=19438>
- Καραγεωργάκης, Σταύρος, Λιθοξοΐδου, Λ., Αραμπατζίδου, Φ., Κουράκης,Κ., και Γεωργόπουλος. Α. «Περιβαλλοντική ηθική και στο σχολείο. Η εκπαίδευση αξιών ανοίγει νέα μονοπάτια», 3-4. <https://users.auth.gr/~ageorgop/files/ithiki.pdf> στο Καΐλα, Μ και Θεοδωροπούλου, Ε. και Α. Δημητρίου, Α και Ξανθάκου,Γ και Αναστασάτος, Ν. (επ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ερευνητικά Δεδομένα και Εκπαιδευτικός Σχεδιασμός*, Αθήνα: Ατραπός, 2005.
- Καραγεωργάκης, Σταύρος και Γεωργόπουλος Αλέξανδρος. «Όταν η Περιβαλλοντική Ηθική συναντά την Πολιτική Οικολογία», 3-4. Δημοσιεύτηκε και στο Γεωργόπουλος, Αλέξανδρος (επ.) *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*, Αθήνα: Gutenberg, 2005. https://users.auth.gr/~ageorgop/files/politiki_ikologia.pdf.
- Καραγεωργάκης Σταύρος. «Συγγένειες μεταξύ της αρχαιοελληνικής και σύγχρονης επιχειρηματολογίας για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων», στο: Παπανικολάου Έλενα (επ.), *Περιβάλλον, Κοινωνία, Ηθική* (Τόμος Πρακτικών 2ης Διεθνούς Ημερίδας Περιβαλλοντικής Ηθικής)., Αθήνα: Αειφορία 2010, 176-195.
- Καραγεωργάκης, Σταύρος. «Η ενσυναίσθηση ως βάση για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων». 3^ο Συνέδριο Περιβαλλοντικής Πολιτικής και Διαχείρισης με τίτλο «Αναζητώντας την Ηθική στην Πολιτική: θέματα και προβλήματα της Βιοηθικής και της Περιβαλλοντικής Ηθικής και Φιλοσοφίας», Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου (2010). <https://animalscare.gr/new/wp-content/uploads/2012/06/Empathyasbasisfortheethicalassessmentofanimals.pdf>
- Καραγεωργάκης, Σταύρος. *Περιβαλλοντική Φιλοσοφία και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Συλλογή Άρθρων*, Ευτοπία, Αθήνα, 2016.
- Καραγεωργάκης. Σταύρος. «Peter Singer: Ένας συνεπής ωφελμιστής», Εισαγωγή στο Peter, Singer, *Η απελευθέρωση των ζώων*, 2018.

file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/Peter_Singer-1.pdf

- Κατζαρίδου, Αλίκη. «Το παιδικό οικολογικό βιβλίο ένα άριστο μέσο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και αγωγής.» Πρακτικά 7ου Πανελληνίου Συνεδρίου ΠΕΕΚΠΕ. Βόλος: 8-10 Μαΐου 2015. http://www.kpe.gr/new/sinedria/7_congress/papers/sat_fourth/kaztaridou.pdf
- Κίτσος, Δημήτρης. «Το φυσικό Περιβάλλον στα διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Οικολογικά μηνύματα και περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση.» Μεταπτυχιακή εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική ηλικία, 2018. https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/11001/1/KitsosD_2018.pdf
- Κουθούρης, Χαρίλαος. *Υπαίθριες Δραστηριότητες Αναψυχής-Ακραία Αθλήματα, Μάνατζμεντ Υπηρεσιών – Εκπαίδευση Στελεχών*. Θεσσαλονίκη: Χριστοδουλίδη, 2009.
- Κουκουζέλη, Βασιλική. «Η περιβαλλοντική εκπαίδευση ως παράγοντας διαμόρφωσης στάσεων και συμπεριφορών στους μαθητές.» Πτυχιακή εργασία. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, 2014. <https://ir.lib.uth.gr/xmlui/bitstream/handle/11615/44440/12832.pdf?sequence=>
- Κούσουλας, Γιώργος. «Προσέγγιση στην περιβαλλοντική εκπαίδευση», 2008. <https://www.ekke.gr/projects/estia/Inteduc/KousoulasEnvEduApr.pdf>
- Κουκουλομάτης. Δημήτριος. *Λογοτεχνία και Γλώσσα στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, Αθήνα: Έλλην, 1996.
- Κυριακάκη, Χαρά. «Οι περιβαλλοντικές αξίες μέσα από τα κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο.» *Παιδαγωγικός Λόγος*. Τεύχος 1/ 2017. <https://www.plogos.gr/arxeio.htm>
- Κωταντούλα, Μαρία. «ΤΟ ΗΘΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΣΧΥΟΝ ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ». Διπλωματική εργασία, Διεπιστημονικό και Διατμηματικό πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Ηθική Φιλοσοφία, 2019. <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/5200/%CE%9A%CF%89%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%B1%20%CE%9C%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%B1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

- Λουμπαρδιά, Ευγενία. «Εκπαιδευτικές εφαρμογές στην περιβαλλοντική εκπαίδευση.» Διπλωματική εργασία. Πανεπιστήμιο Πειραιώς. Τμήμα Διδακτικής της Τεχνολογίας και Ψηφιακών Συστημάτων, 2008. <https://dione.lib.unipi.gr/xmlui/bitstream/handle/unipi/2548/Loubardia.pdf?sequence=3&isAllowed>
- Λυγουριώτη, Μαρία Ελπινίκη. «Υπαίθριες αθλητικές δραστηριότητες αναψυχής στο μάθημα φυσικής αγωγής.» Μεταπτυχιακή διατριβή, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Σχολή Φυσικής Αγωγής, 2011. <https://ir.lib.uth.gr/xmlui/bitstream/handle/11615/45012/10077.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Λυδάκη, Άννα και Μπασκόζος Γιώργος (επιμ.). *Περί ζώων, Με λογική και συναίσθημα.* <https://www.politeianet.gr/books/9789604962549-sullogiko-psuchogios-peri-zoon-204113>
- Λυδάκη, Άννα. *Ο Άνθρωπος και τα Άλλα Ζώα*, Αθήνα: Παπαζήση, 2019.
- Μανουσέλης, Σπυρίδων. «Διευρύνοντας την ηθική μέριμνα σε μη ανθρώπινες μορφές ζωής.» 2019. <https://www.efsyn.gr/epistimi/mihanes-toynoy/212606-dievrnontas-tin-ithiki-merimna-se-mi-anthropines-morfes-zois>
- Μανωλάς, Ευάγγελος, Πρωτοπαπαδάκης, Ευάγγελος και Τσαντόπουλος, Ιωάννης. «Διεθνής Περιβαλλοντική Πολιτική: Αναμετρήσεις με το Μέλλον», Fall 2013. <https://protopapadakis.gr/wp-content/uploads/2017/03/E.-D.-Protopapadakis-Intergeneration-Justice-a-Kantian-Approach.pdf>
- Μαρκοπούλου, Μαρία και Μητσάκης, Μιχαήλ. «η ετερότητα μέσα από δύο «μυωπικά μάτια».» Διπλωματική εργασία. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, 2012.
- Ματθαίου, Σεβαστή. «Η αντιμετώπιση περιβαλλοντικών προβλημάτων στα λογοτεχνικά βιβλία Ελλήνων συγγραφέων της δεκαετίας 1999-2008, για αναγνώστες 4-10 ετών.» *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 10, 2011: 36-47. doi:http://dx.doi.org/10.12681/icw.18051 http://epublishing.ekt.gr | e-Publisher: EKT
- Μάττα. Σωτηρία. «Απόκοπος. Ένας σχολιασμός.» Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών, 2016. <https://ikee.lib.auth.gr/record/286964/files/GRI-2017-18240.pdf>

- «Νεοελληνική Λογοτεχνία Γυμνασίου (Οδηγίες Διδασκαλίας)». EDU KLIMAKA. GR. <https://edu.klimaka.gr/mathimata/gymnasiou/3058-neoelliniki-logotexnia-gymnasiou>
- Ξωγέλλης, Παναγιώτης. «Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών σήμερα: διεθνής αναγκαιότητα - ελληνικές εξελίξεις και εμπειρίες». Στο 2ο Διεθνές Συνέδριο: «Η παιδεία στην αυγή του 21ου αιώνα. Ιστορικοσυγκριτικές προσεγγίσεις». Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Π.Τ.Δ.Ε. - Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης, 2002. http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/ks_oxelis.htm.
- Πανταζής, Βασίλειος. «Ανθρωπολογική-Παιδαγωγική Θεώρηση της Επικοινωνίας στο έργο του Παπαδιαμάντη». Αθήνα: Σαριπόλειο Ίδρυμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, αρ. 114, 2010.
- Παπαδημητρίου, Βασίλειος. *Περιβαλλοντική εκπαίδευση και σχολείο. Μια διαχρονική θεώρηση*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2006.
- «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση βιβλίο εκπαιδευτικού». http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/pdf/8547/686/10-0181-01_Perivallontiki-Ekpaideusi_Vivlio-Ekpaideutikou/
- Παπαελευθερίου, Δέσποινα – Αναστασία. «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση μέσα από τα κείμενα της Νεοελληνικής Γλώσσας και της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Μελέτη σε σχολικά εγχειρίδια του Γυμνασίου». Διπλωματική εργασία. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, 2020. <https://hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/21248/%ce%a4%ce%95%ce%9b%ce%99%ce%9a%ce%97%20%ce%9c.%ce%94.%ce%95.%20%ce%a0%ce%91%ce%a0%ce%91%ce%95%ce%9b%ce%95%ce%a5%ce%98%ce%95%ce%a1%ce%99%ce%9f%ce%a5%202020.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Παπαποστόλου, Κατερίνα. «Ζώα στα παραμύθια: Μια ιστορική αναδρομή και το σήμερα». 2020. Στο Δημητριάδου Αναστασία. «Η μορφή των ζώων στα παραμύθια και η χρήση τους στην μαθησιακή διαδικασία στην προσχολική εκπαίδευση». Πτυχιακή εργασία. Φλώρινα: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Σχολή Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών σπουδών, Τμήμα Νηπιαγωγών, 2021. <https://www.projectparenting.gr/environment/zoa->

sta-paramythia-mia-istoriki-anadromi-kai-to-simera

- Παπαρούση, Μαρία. «Η κριτική θεωρία και η διδασκαλία της λογοτεχνίας: συνδυάζοντας αναγνωστικές και κριτικές προσεγγίσεις», 2014.
<https://journals.lib.uth.gr/index.php/keimena/article/view/593>
- Παρίσης, Ιωάννης και Παρίσης, Νικήτας. *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων*. Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».
<http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/4716/Lexiko-Logotechnikon-Oron-Gymnasiou-Lykeiou.html-apli>
- Πλέσσα, Βαλεντία. «ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΜΕ ΤΑ ΚΑΤΟΙΚΙΔΙΑ ΖΩΑ: ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ». Πτυχιακή εργασία. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 2012: 29-31.
<https://hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/6154/file0.pdf?sequence=3>
- Πολίτης, Λίνος. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2004
  - «Πόροι για τα Ομηρικά έπη: Ο τρωικός μύθος στην τέχνη και τη λογοτεχνία». Ψηφίδες για την ελληνική γλώσσα. https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/education/mythology/epic/record.html?tbl=epic&rid=321
  - Πορφύριος. *Περί αποχής εμψύχων*. Αθήνα: Πύρινος Κόσμος, 2020.
  - «Πρόγραμμα Σπουδών Λογοτεχνία στις Α', Β', Γ, τάξεις του Λυκείου», Αθήνα: ΙΕΠ, 2021.
file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/%CE%9B%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%84%CE%B5%CF%87%CE%BD%CE%AF%CE%B1_%CE%9B_%CE%A0%CE%A3.pdf
  - Πρωτοπαπαδάκης, Ευάγγελος. «Άνθρωποι – Ζώα – Φύση. Από τον Ανθρωποκεντρισμό στον Οικοβιοκεντρισμό. Μια εκδήλωση για τα δικαιώματα της φύσης και της ζωής». Μασσαλίας 22, Αθήνα, 2009, Ιούνιος 24:51-76.
https://www.solon.org.gr/wp-content/uploads/2017/04/Praktika_Imerida_Anthropoi_Poleis-Zoa.pdf
  - Πυλαρινός, Θεοδόσης, Χατζηδημητρίου, Σοφία και Βαρελάς, Λάμπρος. *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Α' Γυμνασίου, ΟΕΔΒ.
<http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2228/Keimena-Neoellinikis-Logotechnias-A-Gymnasiou.html-empl/>

- Ράπτη, Δήμητρα. «Οι αναφορές στα ζώα στα Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας που διδάσκονται στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση οι Ομογενείς στο Ελληνικό Γυμνάσιο - Λύκειο της Ίμβρου», Διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Κατεύθυνση Ηθική Φιλοσοφία, Δίκαιο και Ευζωία των Ζώων, 2023.
<https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/browse/3331373>
- Regan, Tom «Η υπόθεση των δικαιωμάτων των ζώων», στο Σταύρος Καραγεωργάκης (επιμ.), *Ζώα και ηθική*, μτφ. Κώστας Αλεξίου, Φανή Αραμπατζίδου, Σταύρος Καραγεωργάκης, Ελίζα Κολοβού, Κωστής Κουράκης, Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη, 2012.
- Ροΐδης. Εμμανουήλ *Άπαντα. Αθήνα*: Αθηναϊκά εκδόσεις Ηρακλής Γ. Σακαλής 1960, Επιμέλεια: Ε.Π. Φωτιάδου.
- Σβορώνου. Ελένη. «Εικαστικές τέχνες και περιβαλλοντική αγωγή: μια παραμελημένη σχέση», X.χ.https://www.contentarchive.wwf.gr/images/pdfs/ArtEnvironment_EIE_eisigisiWWF_12Jan09_ESV.pdf,ς
- Singer, Peter. *Η απελευθέρωση των ζώων*, Σταύρος Καραγεωργάκης (μτφ.). Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη, 2011.
- Singer. Peter. «Αντιμετωπίζοντας τα Ζώα με Ηθική». στο Λυδάκη, Άννα και Μπασκόζος Γιάννης(επ.), *Περί Ζώων, Με Λογική και Συνείδηση*. Αθήνα: Ψυχογιός, 2011: 357-361.
- Σοφούλης, Κ.Μ. και Γαβριλάκης, Κ.Ι. «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση ως Επιστήμη και ως Τέχνη Προς μια Γενική Θεωρία της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης». *Σύγχρονη Εκπαίδευση: Τρίμηνη Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*. Αρ.123, 2002. . <https://ejournals.lib.auth.gr/1105-3968/article/view/4391/0,σς.1>.
- Σουλιώτη Δανάη. «Η παιδική λογοτεχνία ως πεδίο ανάπτυξης οικολογικής σκέψης: Ένα παράδειγμα από τη σύγχρονη εκδοτική παραγωγή», X.χ. <https://journals.lib.uth.gr/index.php/keimena/article/view/687>
- Σταμάτης, Παναγιώτης, Παζαρόπουλος, Σπυρίδων, Μάστορης, Μιχάλης και Θεοδοσιάδου, Πηνελόπη. «Διδακτικές προσεγγίσεις και παιδαγωγικές μέθοδοι στην Περιβαλλοντική εκπαίδευση.» Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 5ο

- Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα «Μαθαίνω πώς να μαθαίνω», 7-9 Μαΐου 2010 ISSN 1790-8574, 2010.
http://www.elliepek.gr/documents/5o_synedrio_eisigiseis/Didaktikes_Proseggiseis.pdf
- Σωτηριάδου, Άννα. «Οι σύγχρονες παιδαγωγικές προσεγγίσεις στη διδασκαλία των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Modern pedagogical approaches of education in social and human science.» 2ο Διεθνές Βιοματικό Συνέδριο Εφαρμοσμένης Διδακτικής «Διδακτικές Τάσεις και Προκλήσεις στα Σύγχρονα Περιβάλλοντα Μάθησης», Δράμα, 2018, <file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/58011249.pdf>
  - Τζιβρά, Παρασκευή. «Οι παιδαγωγικές, ψυχολογικές και διδακτικές διαστάσεις του παραμυθιού και η αξιοποίησή του στην προσχολική αγωγή και στη δημοτική εκπαίδευση.» Διπλωματική εργασία. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2019. https://www.openarchives.gr/aggregator-openarchives/edm/pergamos/000005-uoal_dl_object_uoadl%3A2865894
  - Τζιόβας, Δημήτρης. *Η πολιτισμική Ποιητική της ελληνικής Λογοτεχνίας. Από την ερμηνεία στην ηθική*. Κρήτη: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
  - Τίγκας, Ιωάννης και Φλογαΐτη, Ευγενία. «Η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική για τη μετάβαση από την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στην Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη.» *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία*, 1(1), 2019: 44–58. <https://doi.org/10.12681/ees.19550>, <file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/19550-253-51731-1-10-20190525.pdf>
  - Τρατζέλα Μαρία, «Βιώσιμα αστικά τοπία και σύγχρονη ελληνική πόλη. Η συμβολή της Αρχιτεκτονικής Τοπίου», 2012. <file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/35544907.pdf>
  - Τριανταφυλλόπουλος, Νίκος, Δ. Αλ. Παπαδιαμάντης, Άπαντα , τ.2, 517. Στο Δημήτρης Κίτσος. «Το φυσικό Περιβάλλον στα διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Οικολογικά μηνύματα και περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση». Μεταπτυχιακή εργασία. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Επιστημών

- της Εκπαίδευσης στην Προσχολική ηλικία, 2018.
https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/11001/1/KitsosD_2018.pdf
- Τριχιά-Ζούρα, Μαρία. «Η αυτοβιογραφία του Γρηγόριου Ξενόπουλου», Διδακτορική Διατριβή. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα Φιλολογίας, 2001.
<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/19688>
  - Τρεμπέλα, Ευδοξία. «Η περιβαλλοντική αγωγή στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ο ρόλος των σχολικών εγχειριδίων.» Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα πολιτικών μηχανικών. 2008. <http://ikee.lib.auth.gr/record/115581/files/GRI-2010-4672.pdf>,σς
  - Τσεβρένη, Ίριδα. «Εκπαιδύοντας τους Θορώ των πόλεων: μία εμπειρία βιωματικής προσέγγισης της μη ανθρώπινης φύσης στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης». *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία*, 1(1),201): 14-24, <https://doi.org/10.12681/ees.16963>.
<file:///C:/Users/CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/16963-253-51728-1-10-20190525-1.pdf>,
  - Τσεβρένη, Ίριδα και Ξανθόπουλος, Δρ. Γαβριήλ. «Θεραπεύοντας την αποξένωση των νέων γενιών από τη φύση.» *Για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, 10 55, 2015. <https://repository-theophrastus.ekt.gr/theophrastus/bitstream/20.500.12038/202/1/>
  - Υπουργείο Εσωτερικών, «άρθρο 2 για τα ζώα συντροφιάς».
<http://www.opengov.gr/yves/?p=7917>
  - Φέρμελη, Γεωργία και Ρουσομουστακάκη- Θεοδωράκη Μαρία και Φατζηκώστα, Κλεοπάτρα και Γκαίτλιχ, Μαρίνος. *Οδηγός ανάπτυξης διαθεματικών δραστηριοτήτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης*, Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ΟΕΔΒ, 2011.
http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/pdf/8547/686/10-0181-01_Perivallontiki-Ekpaideusi_Vivlio-Ekpaideutikou/,
  - Φρυδάκη, Ευαγγελία. «Σύγχρονοι προσανατολισμοί της διδακτικής και νέοι διδακτικοί δρόμοι για το μάθημα της Λογοτεχνίας», *Νέα Παιδεία*, 117,2006: 43-57.

- Warwick. Fox. «Από την ανθρωποκεντρική και αισθαντική αντίληψη για τα όντα στην οικοκεντρική θέση», στο Κ. Βουδούρης (επιμ.), Φιλοσοφία και Οικολογία, Αθήνα: Ιωνία, 1999.
- Χατζηχαριστός, Δημήτρης. «Μέθοδοι έρευνας», 2014, <http://users.uoa.gr/~dhatziha/My%20courses/6.Research%20methods.pdf>

Βιβλιογραφία ξενόγλωσσα

- Clover, Darlen, Budd, Jayme and Hall, Lionel and Follen, Shirley. “The Nature of Transformation: Environmental Adult Education.” Rotterdam: Sense Publishers, 2000. www.researchgate.net/profile/Budd-Hall/publication/234658310_The_Nature_of_Transformation_Environmental_Adult
- Donaldson, Sue, Kymlicka, Will. *Zoopolis: A Political Theory of Animal Right*. Oxford; Oxford University Press, 2011. <https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=DTY4rYdJ504C&oi=fnd&pg=P1&dq=Donaldson+et+al.,+2011&ots=120yyWM>.
- Donovan, Josephine. “Becoming men and Animal Sacrifice: Contemporary Literary Examples.” *Creatural Fictions*, X.x. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-137-51811-8_5
- Davis, Julie. “Young Children and the Environment: Early Learning for Sustainability.” Cambridge: Cambridge University Press, 2010. https://www.academia.edu/7872720/Young_Children_and_the_Environment_Early_Learning_for_Sustainability
- Gagné, R.M. ‘Learning Outcomes and their Effects: Useful Categories of Human Performance’, *American Psychologist*, 1984.
- Franklin. Julian. *Animal Rights and Moral Philosophy*, Columbia University Press, 2007.

- Kiang, Shun Yin. “Friendship or Representing more than Human Subjectivities and Spaces in J. R Ackerley’s My Dog Tulip”. *Creatural Fictions*, X.x., https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-137-51811-8_7
- Malone, Karen ,An. “Theorizing a child–dog encounter in the slums of La Paz using post-humanistic approaches in order to disrupt universalisms in current ‘child in nature’ debates”, *Children's Geographies*, 14, 4, 2016: 375-389. https://www.researchgate.net/publication/281769309_Karen_Malone_2015_Theorizing_a_child-dog_encounter_in_the_slums_of,σς.
- Mitchell R.M and ,Hamm, M. “The Interpretation of Animal Psychology: Anthropomorphism or Behavior Reading?“,1997. https://brill.com/view/journals/beh/134/3-4/article-p173_2.xml
- Phelps, Norm. *The Longest struggle: Animal Advocacy From Pythagoras to Peta*, New York: Lantern Books, 2007, στο Ηλιάδου, Αντιγόνη. «Τα ζώα ως πρόσωπα: Προς μία υπέρβαση του ειδολογικού σωβινισμού Από τον Πορφύριο στον Tom Regan.» Διπλωματική εργασία. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, 2016. <http://ikee.lib.auth.gr/record/286796/files/GRI-2017-18151.pdf>
- Pryor, Anita and Carpenter, Cathryn and Townsend, Mardie. “Outdoor education and bush adventure therapy: A socio- ecological approach to health and well-being”. *Australian Journal of outdoor education*, 9, 1, 2000: 3-13. https://www.researchgate.net/publication/228642014_Outdoor_education_and_bush_adventure_therapy_A_socio-ecological_ap.
- Reinsmith, William A. “The Literature and Life: Helping Students See”, *Eureca Studies in Teaching Short Fiction*, 3,2002: 10-15.
- Rousseau,Jan Jack *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1999.
- Servais. Veronique. “Anthropomorphism in Human–Animal Interactions: A Pragmatist View”, 2018. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.02590/full>
- Sitka-Sage, Michael D., Kopnina, Helen, Blenkinsop, Sean and Piersol, Laura. “Rewilding Education in Troubled Times; or, Getting Back to the Wrong Post-Nature.” *Visions for Sustainability*, 8,2017; 20-37,

<file:///C:/Users/%CE%9C%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91/Downloads/2334-Article%20Text-8697-1-10-20171219.pdf>,

- Saunier, G. "Is there such a thing as an "Akritic song"? Problems in the classification of Modern Greek Narrative Songs", στο: R. Beaton- D. Ricks (εκδ.), *Digenes Akrites: new approaches to Byzantine heroic poetry*, London. 1993.
- Ta Fang Wei., Hassan, Arba' at, Lapage Ben A. *The Living Environmental Education. , Sound Science Toward a Cleaner, Safer, and Healthier Future*, Philadelphia, PA, USA: Academy of Natural Sciences Philadelphia, PA, USA, 2022. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-19-4234-1_1
- Herzfeld, M. "Social borders: themes of conflict and ambiguity in Greek folksongs", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 1980, 6 : 61-80.
- Hills. A. *Do animals have rights?*, Cambridge: Icon Books, 2005.
- United Nations, Department of Economic & Social Affairs, Population Division (2014). *World Urbanization Prospects: The 2014 Revision, Highlights* (ST/ESA/SER.A/352), 2014. <http://esa.un.org/unpd/wup/Highlights/WUP2014-Highlights.pdf>,
- Wynne, Clive, D.L. "What are Animals? Why Anthropomorphism is Still Not a Scientific Approach to Behavior". *Comperative cognition & behavior reviews*, University of Florida, 2007. <https://pdfs.semanticscholar.org/0d51/0bd94515f4076e8a459b39621bbbc7098a61.pdf>.

TEAO